

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

Critique of the Theory of Permitting Financial Reprisal [Taqa] without the Permission of the Islamic Ruler: A Reflection on the Rule of Maintaining the Islamic System

Author: Zeinab Sanchooli

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2024.247285.3652>

نقد نظریه جواز تقاص مالی بدون اذن حاکم؛ درنگی در قاعده حفظ نظام

نویسنده: زینب سنجولی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2024.247285.3652>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Critique of the Theory of Permitting Financial Reprisal [Taqa] without the Permission of the Islamic Ruler: A Reflection on the Rule of Maintaining the Islamic System

Zeinab Sanchooli • Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of
Islamic Law, ZAH.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran. zsanchooli@iau.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The theory of permitting financial reprisal [Taqa] without the permission of the Islamic ruler has long been a contentious issue in Islamic jurisprudence. Rooted in the legal traditions of Islamic law, Taqa provides a mechanism for creditors to reclaim debts directly from a debtor's property in cases of denial or nonpayment. This concept raises critical questions about the balance between individual rights and state authority in the enforcement of justice.

The discourse on Taqa has sparked considerable debate among jurists. While many Islamic scholars argue for its unrestricted applicability, others contend that it should be conditional upon judicial processes or explicit authorization from the Islamic ruler. This tension is particularly significant in the context of Article 159 of the Iranian Constitution, which centralizes judicial authority for addressing grievances. The practical implications of this theory extend beyond jurisprudential debates to the stability and functionality of modern Islamic states, as personal recourse to Taqa can lead to public disorder and undermine systemic order.

This article critically examines whether financial reprisal, as a means of enforcing claims, should be permissible without the prior consent of the Islamic ruler. Drawing on Islamic jurisprudence, constitutional principles, and modern legal practices, it evaluates the legitimacy of Taqa in contemporary Iranian legal systems, particularly in light of the rule of necessity to preserve the Islamic system and maintain public order.

2. Research Question

The primary research question addressed in this study is:

Is the exercise of financial reprisal [Taqa] permissible without the explicit permission of the Islamic ruler, particularly when the claimant possesses legal evidence [Bayyeneh] and has access to judicial processes?

This inquiry seeks to clarify the legal and jurisprudential boundaries of Taqa and its compatibility with modern Islamic governance principles, focusing on the tension between traditional Islamic law and contemporary legal frameworks in Iran.

3. Research Hypothesis

This research hypothesizes that financial reprisal [Taqa], while rooted in Islamic jurisprudence, is not a legally viable method of compensation in contemporary Iranian legal systems without the prior authorization of the Islamic ruler. The hypothesis is built on the following premises:

Jurisprudential Framework: The Quranic and Hadith sources supporting Taqa emphasize justice but do not explicitly negate the need for regulatory oversight, particularly in a structured Islamic state.

Constitutional Authority: Article 159 of the Iranian Constitution centralizes judicial authority, mandating that grievances and rights must be adjudicated through the judiciary, effectively nullifying the autonomous exercise of Taqa.

Systemic Necessity: The "rule of necessity to preserve the Islamic system and prevent disorder" dictates that individual actions potentially causing disruption must be subordinated to judicial oversight to maintain societal stability.

Contemporary Context: The implementation of Taqa in modern society, even when supported by Bayyeneh, could lead to public unrest, undermine judicial authority, and conflict with the principles of organized governance.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study adopts a doctrinal legal research methodology, focusing on analyzing primary sources of Islamic law, including the Quran, Hadith, and classical juristic opinions, as well as contemporary interpretations of these sources in Iranian legal practice.

5. Results & Discussion

The analysis reveals a significant divergence among Islamic jurists and legal scholars regarding the permissibility of personal financial reprisal [Taqa] without the authorization of the Islamic ruler. The majority stance permits independent Taqa, allowing creditors to reclaim their rights without seeking judicial approval or the ruler's permission. This position is underpinned by several key arguments:

Unrestricted Scriptural Sources: Proponents cite Quranic verses and Hadiths that discuss Taqas in general terms, interpreting them as endorsements of an individual's right to self-redress without specifying the need for judicial oversight.

Scholarly Consensus and Rational Proofs: Historical consensus among jurists and logical reasoning support the notion that denying a creditor the ability to reclaim their property directly could lead to injustice, especially in cases where the judicial system is inaccessible or ineffective.

However, a contrasting viewpoint emphasizes the necessity of obtaining the Islamic ruler's authorization before exercising Taqas. This perspective is supported by the following considerations:

Constitutional Mandates: Article 159 of the Iranian Constitution explicitly designates the judiciary as the sole authority for addressing grievances and adjudicating rights. Allowing personal Taqas undermines this constitutional provision by circumventing established legal processes.

Preservation of Public Order: Independent acts of Taqas can lead to accusations of theft, property damage, and other criminal offenses. Such actions may escalate into personal disputes, resulting in broader societal discord and undermining the rule of law.

Misuse of Rights and Overreach: Without judicial oversight, individuals might exploit Taqas to unjustly seize property, leading to potential abuses and violations of others' rights.

Risk of Encouraging Private Justice: Permitting personal Taqas could set a precedent for individuals to take the law into their own hands, eroding trust in the judicial system and leading to chaos and corruption.

Despite acknowledging the challenges within the judicial system—such as high litigation costs and procedural delays—the argument against independent Taqas emphasizes the greater societal harm that could result from bypassing judicial processes. The principle of preventing harm takes precedence over individual convenience, suggesting that enduring personal hardship is preferable to risking public disorder.

The discussion also touches upon the "rule of necessity to preserve the Islamic system and prevent disorder." While Taqas is recognized as a legitimate measure within Islamic jurisprudence, its application must not conflict with the overarching need for societal stability and order. If personal Taqas leads to systemic disruption, it becomes imperative to prohibit it in favor of judicial resolution.

Furthermore, the analysis highlights that financial Taqas should be limited to exceptional circumstances—specifically, when the claimant lacks legal evidence [Bayyeneh] or when judicial recourse is impractical or inaccessible. Even in such cases, the exercise of Taqas must be carefully regulated to prevent corruption and discord.

The findings challenge the majority view of Shia jurists by arguing that independent Taqas should not be permitted when the creditor possesses Bayyeneh and has access to the judicial system. This stance reinforces the importance of upholding constitutional provisions and maintaining the integrity of the legal system.

In synthesizing these perspectives, the study underscores the need for a holistic approach that balances individual rights with the collective well-being of society. The prevention of disorder and the preservation of public trust in legal institutions are paramount considerations that must guide the application of Taqas in contemporary context.

6. Conclusion

The discourse on the permissibility of financial reprisal [Taqas] without the Islamic ruler's authorization reveals deep-seated tensions between traditional jurisprudential interpretations and the demands of modern governance. While the majority of Islamic jurists historically permit independent Taqas, this study contends that such practices are incompatible with contemporary legal frameworks that prioritize systemic order and constitutional authority.

The key conclusions drawn from the analysis are:

Necessity of Judicial Oversight: Independent Taqas without the ruler's permission poses significant risks to public order and the integrity of the legal system. The judiciary serves as the appropriate channel for resolving disputes, ensuring that claims are validated through due process.

Constitutional Alignment: Article 159 of the Iranian Constitution mandates that all grievances be addressed through the judiciary. Adhering to this provision is essential for upholding the rule of law and preventing the erosion of legal institutions.

Preventing Societal Harm: Personal acts of Taqas can lead to criminal activities, such as theft or property damage, and may escalate into broader conflicts. The potential for misuse and abuse necessitates a cautious approach that prioritizes societal harmony over individual expedience.

Limited Exceptions: While there may be exceptional cases where Taqas is permissible—such as when judicial avenues are inaccessible and the claimant lacks Bayyeneh—these instances should be carefully regulated to prevent corruption and disorder.

Holistic Jurisprudential Perspective: Islamic law emphasizes justice, fairness, and the prevention of harm. Applying Taqas in a manner that aligns with these principles requires a balance between respecting traditional jurisprudence and adapting to contemporary societal needs.

In conclusion, the study advocates for a reevaluation of the permissibility of financial Taqas without the Islamic ruler's authorization within modern legal systems. It emphasizes that, despite the historical acceptance of Taqas in Islamic

jurisprudence, contemporary contexts demand adherence to constitutional mandates and judicial processes to maintain public order and trust in legal institutions.

Keywords: Taqas, Financial Reprisal, Islamic Ruler, System Preservation, System Disruption, Public Order.

نقد نظریه جواز تقاص مالی بدون اذن حاکم؛ درنگی در قاعده حفظ نظام

زینب سنجولی * استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران.
zsanchooli@iaau.ac.ir

چکیده

در خصوص تقاص مالی بدون استیذان از حاکم، بین فقیهان اسلامی و حقوقدانان اتفاق نظر وجود ندارد؛ مشهور فقهاء معتقدند که مدعی می‌تواند مستقلاً طلب خود را استیفا کند و مراجعه به حاکم لازم نیست؛ چه بینه‌ای محکمه‌پسند داشته باشد و چه نداشته باشد، و چه استیفای حق از طریق حاکم ممکن باشد و چه نباشد. در مقابل، گروهی دیگر از فقیهان قائل به عدم جواز تقاص مالی به صورت مستقل شده‌اند و معتقدند که داین نمی‌تواند مستقلاً استیفای حق کند؛ بلکه استیفای حق، تنها از طریق رجوع به حاکم جایز است؛ مگر در مواردی که ضرورت ایجاب کند، آن هم به شرطی که فتنه و فساد به دنبال نداشته باشد. در پژوهش حاضر که به روش توصیفی تحلیلی صورت پذیرفته، این نتیجه حاصل شده است که قول مشهور فقهاء بر جواز تقاص مالی بدون استیذان از حاکم، در نظم حقوقی ایران قابل مناقشه است؛ چرا که با اصل یکصد و پنجاه و نهم قانون اساسی ناهماهنگ است، موجبات برهم خوردن نظم عمومی، اختلال در نظام، تضییق دایره قضاء و دادرسی در کشور و گسترش دادگستری خصوصی در جامعه را فراهم می‌آورد. وانگهی، امروزه امکان برخورداری از دادرسی عادلانه برای همگان فراهم است، لذا در این جستار قول دوم تقویت می‌گردد.

واژگان کلیدی: تقاص، تقاص مالی، حاکم شرع، حفظ نظام، اختلال نظام، نظم عمومی.

مقدمه

هرگاه مدعی دینی را بر ذمه مدع ادعا کند، اما مدعی علیه آن را انکار کند یا از پرداخت بدهی خود امتناع ورزد، به موجب شرع، طلبکار می‌تواند مستقلاً از اموال مدیون به اندازه طلب خود تقاص کند. حال یکی از فروع بحث در باب تقاص این است که آیا تقاص مشروط به استیذان از حاکم است یا خیر؟ در حکم مسئله میان فقها اختلاف نظر وجود دارد. مشهور فقها تقاص مالی را به طور مستقل جایز می‌دانند و آن را مشروط به هیچ شرطی از جمله استیذان از حاکم یا داشتن بینه نمی‌دانند. در مقابل، برخی دیگر از فقها در حکم مسئله قائل به تفصیل شده‌اند و فرض بینه داشتن یا نداشتن مدعی را مطرح می‌کنند. گروهی از آنان می‌گویند در فرض بینه نداشتن مدعی یا متعذر بودن استیفای حق از طریق مراجعه به حاکم، تقاص مالی جایز است. عمده دلیل این گروه، استناد به اطلاق آیات و روایات وارده در باب تقاص است. در مقابل، برخی دیگر، تقاص مالی را مشروط به استیذان از حاکم و طرح دعوی در مراجع قضایی دانسته‌اند؛ چه مدعی بینه داشته باشد چه نداشته باشد. از نظر این گروه، طبق اصل ۱۵۹ قانون اساسی، تنها مرجع رسمی رسیدگی به تظلمات و شکایات، دادگستری است و دریافت حق تنها پس از اثبات آن در محکمه امکان‌پذیر است. همچنین، طبق «قاعده وجوب حفظ نظام و منع اختلال در آن»، تقاص به عنوان راهکاری شرعی پذیرفته شده، اما به رغم جواز شرعی آن، این نهاد در حقوق ایران به عنوان روش جبران خسارت شناسایی نشده است (احمدی‌فر، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۰). این در حالی است که امروزه اقدام به تقاص شخصی موجب اختلال در نظام و برهم خوردن نظم عمومی می‌شود. پس عقل سلیم حکم می‌کند که باید از آن دست کشید و برای مطالبه حق، تنها از طریق مراجعه به محاکم قضایی اقدام کرد.

پرسش اصلی تحقیق این است که در صورتی که مدعی، برای اثبات ادعایش بینه داشته و استیفای حق از طریق مراجعه به حاکم ممکن باشد، آیا در این صورت هم صاحب حق می‌تواند بدون استیذان از حاکم، مستقلاً به تقاص بپردازد یا دریافت حق تنها از طریق مراجعه به حاکم ممکن است؟ به عبارت دیگر، آیا تقاص مشروط به استیذان از حاکم است یا خیر؟

پیشینه تحقیق: در پیشینه تحقیق می‌توان گفت تحقیقات متعددی در این زمینه انجام شده است از جمله مقاله «تقاص» از ایزانلو و میرشکاری (۱۳۸۹) که در آن به این نکته اشاره شده است که نسبت به حقی می‌توان اعمال تقاص کرد که آن حق در عالم ثبوت وجود داشته باشد و از لحاظ

حکمی نیز تردیدی در مشروعیت آن نباشد. همچنین، تقاص گیرنده باید نسبت به دو مورد علم داشته باشد تا بتواند به اعمال حق تقاص بپردازد. اول، علم به ثبوت حق خود داشته باشد. دوم، علم به عدم امکان وصول حق خود به طریق متعارف داشته باشد. در صورتی که علم به این موضوع نداشته باشد، تقاص جایز نخواهد بود. حال وجه تمایز پژوهش ما با پژوهش یادشده این است که در نوشتار ما، این مطلب تقویت شده است که اگر اجرای حق از طریق مراجعه به حاکم ممکن باشد، دیگر جایی برای تقاص باقی نمی‌ماند. از سوی دیگر، با توجه به چالش‌هایی که به رسمیت شناختن نهاد تقاص به دنبال دارد، مصلحت حکم می‌کند که احقاق حق از طریق مراجع قضایی صورت گیرد. تنها در موارد استثنایی که استیفای حق توسط حاکم، عسر و حرج به دنبال دارد، ضرورت ایجاب می‌کند که اقدام مناسبی از سوی سیاست‌گذاران حوزه قانون‌گذاری در راستای مشروعیت تقاص در موارد خاص برداشته شود؛ به‌طوری که منافعی با نظم عمومی و مستوجب اختلال در نظام نباشد.

مقاله «تقاص در اموال دولتی و عمومی» از مرتضوی (۱۳۹۳) که در این مقاله پس از گزارش اجمالی ادله کلی، به قلمرو تقاص از جمله شمول و عدم شمول آن در اموال دولتی و عمومی و شرایط آن پرداخته شده است. با توجه به اینکه از نگاه حقوقی، میان اموال دولتی و عمومی فرق است، اما در این بحث با توجه به وحدت ملاک، حکمی یکسان وجود دارد و از این رو در کنار هم آمده‌اند. پس از آن با توجه به ملاحظات چندی که در گسترش جواز تقاص به نظر می‌رسد، نشان داده شده است که تقاص اجمالاً و صرف‌نظر از تفصیل‌هایی که در آن وجود دارد، راهی برای جلوگیری از تضییع حقوق و استیفای آن است، اما نمی‌توان آن را راهکاری فراگیر و طبیعی و جایگزین راهکار عقلایی و عمومی رجوع به دادگاه برشمرد. وجه تمایز پژوهش ما با پژوهش یادشده این است که در این پژوهش، به احصا و شمارش چالش‌های فقهی و حقوقی به رسمیت شناختن راهکار تقاص پرداخته نشده در حالی که در نوشتار ما بر این نکته تأکید شده است که تجویز تقاص در حد گسترده - حتی در فرضی که مدعی از طریق اقامه دعوی بتواند به استیفای حق خود بپردازد - باعث از بین رفتن امنیت اجتماعی و به خطر افتادن انتظام امور جامعه و مصالح عمومی مردم و در نهایت، هرج و مرج در جامعه خواهد شد. در این صورت هر طلبکاری، قاضی مستقلی خواهد بود که برای استیفای حق خود، خودسرانه و مختارانه عمل می‌کند و

در نهایت، باب قضاوت بسته خواهد شد.

مقاله «تقاص استقلالی؛ بازخوانی مشروعیت تقاص بدون اذن حاکم در فقه امامیه» از پارسا (۱۳۹۴) که در این تحقیق، موارد اتفاقی و اختلافی نظرات فقها در خصوص جواز یا ممنوعیت تقاص تمایز داده شده و در موارد اختلافی، نظرات فقها مطرح و مستندات هریک تبیین شده است. در این بین، مجوزان تقاص استقلالی - که ظاهراً مشهور امامیه نیز آن‌ها را همراهی می‌کنند - برای توجیه نظر خود به اطلاقات و عمومات برخی ادله و گروه نافین جواز، به اصل حرمت تصرف در مال غیر تمسک کرده‌اند و در نهایت، در این مقاله، قول به عدم جواز تقاص استقلالی در موارد اختلافی تقویت شده است. وجه تمایز پژوهش ما با پژوهش یادشده این است که در نوشتار ما چالش‌های به رسمیت شناختن نهاد تقاص و آثار منفی آن در جامعه بررسی و بر این نکته تأکید شده است که قاعده منع اختلال نظام اقتضا می‌کند که تقاص اضرائی در جامعه ممنوع باشد. از این رو به تبعیت از عمومات قاعده مقابله به مثل باید گفت نمی‌توان برای رسیدن به حق خود، متوسل به هر ابزاری شد و اگر در مواردی تقاص جایز دانسته شده است، اذن در تقاص، اذن در لوازم آن نیست، بلکه تقاص تنها در موارد ضرورت جایز است. حال برای جلوگیری از تزلزل آرای محاکم و منع اختلال در نظام، باید استیفای حق را به محاکم قضایی واگذار و از تقاص شخصی پرهیز کرد.

مقاله «شروط تقاص در فقه امامیه» از نکونام (۱۳۹۶) که در آن به این نکته اشاره شده است که تقاص از منظر فقهی یکی از عوامل موجهه جرم تلقی می‌شود و تأسیسی است که از شمول اصل اولیه حرمت تصرف در مال غیر خارج است. مشهور فقها تقاص را نهادی خلاف اصل و استثنایی می‌دانند، اما قلمرو این نهاد وسیع و بی‌ضابطه نیست و به تحقق شرایطی منوط است که با توجه به مقتضیات جامعه و نظم عمومی ایجاد شده و به همین دلیل است که منع ارتکاب جرم در تقاص شرط شمرده می‌شود. پس باید به قدر متیقن آن اکتفا شود و در مواردی که اثبات موضوع نزد قاضی مستلزم هیچ‌گونه مشقتی نیست و در مواردی که تقاص مستلزم اضرار به غیر باشد، تقاص پذیرفته نیست. وجه تمایز پژوهش ما با پژوهش مزبور این است که در نوشتار ما، با بیان چالش‌ها و مفسده‌های مترتب بر تقاص شخصی، بر این نکته تأکید شده است که با توجه به احتمال متهم شدن تقاص‌کننده به سرقت و نیز بر هم خوردن نظم عمومی و در بعضی موارد، احتمال ارتکاب اعمال مجرمانه برای رسیدن به حق خود از قبیل شکستن حرز و ...، احتمال ضرر (چه مادی و چه معنوی) منتفی نیست، از این رو مقتضیات جامعه و نظم عمومی اقتضا می‌کند که

برای جلوگیری از ضرر بزرگ‌تر، استیفای حق را به محاکم قضایی سپرد.

مقاله «بررسی تقاص و موانع آن در فقه و حقوق ایران و قوانین موضوعه» از مظفرپور (۱۳۹۹) که به بیان مبانی، شرایط و موانع تقاص پرداخته و سپس با ذکر ادله موافقان و مخالفان تقاص، تقاص از اموال شخصی و دولتی و اثر مرور زمان بر تقاص را مورد بررسی قرار داده است. وجه تمایز پژوهش ما با پژوهش یادشده این است که در نوشتار ما به‌طور خاص نظریه جواز تقاص بدون استیذان از حاکم به چالش کشیده شده و با بیان چالش‌های فقهی و حقوقی تقاص شخصی، منافی بودن آن با نظم عمومی مورد بررسی قرار گرفته است.

مقاله «مطالعه تطبیقی تقاص؛ مبانی و منابع آن در فقه امامیه، حقوق ایران، انگلستان و ایالات متحده آمریکا» از احمدی‌فر (۱۳۹۶) که در آن به این نکته اشاره شده است که تقاص در قوانین جمهوری اسلامی ایران، دادگستری و دیگر مراجع حل اختلاف به‌عنوان تنها راه احقاق حق شناخته شده و تقاص منافی با اصل ۱۵۹ قانون اساسی دانسته شده است، اما از منظر فقهی و دکترین حقوقی هم در ایران و هم در انگلستان و آمریکا، تقاص به‌عنوان راهکاری برای جبران خسارت به رسمیت شناخته شده است که فوایدی ازجمله کاهش مراجعه به مراجع دادگستری را به دنبال دارد. وجه تمایز پژوهش ما با این پژوهش این است که از نظر ما، به رسمیت شناختن نهاد تقاص، فوایدی ازجمله کاهش مراجعه به محاکم دادگستری، کاهش هزینه و کاهش اطاله دادرسی و ... را به دنبال دارد، اما در مقابل، چالش‌هایی ازجمله اجرای تقاص قبل از ثبوت دعوی، متهم شدن به سرقت، اعمال اقدامات مجرمانه برای دریافت حق و برهم خوردن نظم عمومی و اخلال در نظام و ... را به دنبال دارد که بر اساس قاعده «اولویت دفع مفسده بر جلب منفعت»، عقل سلیم حکم می‌کند که برای دفع مفسده باید از منافع آن چشم پوشید.

نوآوری پژوهش: نوآوری پژوهش حاضر عبارت است از پرداختن به مسئله تقاص به‌طور خاص از منظر چالش‌های مترتب بر تقاص شخصی در صورت عدم استیذان از حاکم و تبیین این چالش‌ها با توجه به قاعده وجوب حفظ نظام و منع اختلال در آن که در مقالات فوق، این چالش‌ها به تفصیل بررسی نشده‌اند.

روش پژوهش: پژوهش پیش رو با روش توصیفی-تحلیلی و رجوع به اسناد کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

۱. ادبیات نظری پژوهش

۱.۱. مفهوم تقاص مالی

تقاص در لغت به معنای مقابله به مثل کردن، به حساب هم رسیدن (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص. ۷۶) و عدالت در قصاص است (حمیری، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص. ۵۳۳۵؛ الحسینی الزبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص. ۳۳۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص. ۷۶) و در اصطلاح فقها، تقاص مالی به این معناست که صاحب حق، به اندازه مالش از مال مدیون بردارد (رشتی، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ص. ۱۰۸؛ تبریزی، بی تا، ص. ۳۳۲) مشروط بر آنکه مدیون از ادای حق امتناع ورزد (طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص. ۳۵۵؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۷، ص. ۱۴۷؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۹۹؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۷۰؛ موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۶۳؛ موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۴۱، ص. ۵۶؛ تبریزی، بی تا، ص. ۳۳۲؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۰، ص. ۱۸۷؛ گلپایگانی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۸۱؛ موسوی خمینی، بی تا، ج ۲، ص. ۴۳۷).

۲.۱. قاعده وجوب حفظ نظام

بر مبنای این قاعده، هر چیزی که باعث قوام جامعه و مردم می شود و از اختلال در نظام و به خطر افتادن معیشت مردم و هرج و مرج جلوگیری می کند، رعایت آن واجب است (شریعتی، ۱۳۷۸، ص. ۲۵۳؛ کلانتری، ۱۳۷۸، ج ۱، ص. ۱۵). بنابراین، آنچه مستقیماً این قاعده بر آن دلالت می کند، این است که حفظ نظام معاش مردم، عقلاً و شرعاً ضروری است و هر موضوعی که موجب اختلال در نظام زندگی مردم شود، عقلاً و شرعاً ممنوع است. فقدان نظام سیاسی حکومت به طور مطلق یا وجود اختلافات و منازعات شدید میان گروه ها یا اشخاص مؤثر و تفرقه و عدم انسجام ملی و اموری از این دست، قطعاً در زندگی طبیعی مردم بحران ایجاد خواهد کرد (باقی زاده و امیدی فر، ۱۳۹۳، ص. ۱۷۶).

به نظر می رسد منع اختلال در نظام و وجوب حفظ نظام، دو روی یک سکه به شمار می روند و به اصطلاح، اختلال نظام، ضد عام حفظ نظام است. از این رو، در فقه بارها این دو در کنار هم بیان شده اند (ایروانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص. ۵۲؛ توحیدی تبریزی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص. ۲؛ موسوی خمینی،

۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۶۱۹).

در خصوص مبانی قاعده نیز باید گفت قاعده وجوب حفظ نظام و منع اختلال در آن، در اصل قاعده‌ای عقلی و عقلایی است و در قرآن کریم و سنت معصومان حکم تکلیفی مولوی که در این معنا صراحت داشته باشد، نیامده است و اگر مواردی بیان می‌شود، از باب تأیید و ارشاد به حکم عقل و عقلاست.

الف. عقل: عقل سلیم، وجود هر موضوعی را که به اختلال نظام بینجامد، قبیح می‌داند و آن را نادرست و ناپه‌نجار می‌شناسد و به منع آن حکم می‌دهد. در مقابل، هر چیزی را که موجب نظام‌مندی و ثبات آن در اجتماع شود، لازم و ضروری می‌داند. از آنجاکه شارع نیز خود عاقل‌ترین عاقلان و حکیم‌ترین حکیمان، بلکه خالق عقل است، این حکم عقلایی را تأیید کرده و در تمام احکام خود این ملاک مهم را در نظر داشته است. بسیاری از فقها و اصولیان نیز حکم عقل به قبح اختلال در نظام و منع از آن را از مستقلات عقلیه شمرده‌اند (انصاری، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص. ۱۹۶).

ب. بنای عقلا: بی‌شک عقلای عالم از هر صنف و کیشی در همه ادوار تاریخ بر ضرورت و لزوم حفظ آرامش، نظم و امنیت عمومی و نیز پرهیز از بی‌نظمی و هرج و مرج اتفاق نظر داشته و همواره کوشیده‌اند نظام زندگی‌شان را از هر آسیبی حفظ کنند و اگر کسی برخلاف این قاعده عمل کرد، او را توبیخ می‌کنند و مستحق مجازات می‌دانند؛ زیرا آنان هرگونه اقدام در راستای حفظ نظم عمومی را مستحق مدح و در مقابل، هرگونه اقدام منجر به هرج و مرج و بی‌نظمی را مستحق ذم می‌دانند.

ج. کتاب: افزون بر دلیل عقل که مستند اصلی این بحث به شمار می‌رود، می‌توان به ظاهر برخی از آیات قرآن نیز برای تأیید قاعده ضرورت حفظ نظام و منع از اختلال در آن استناد کرد از جمله بقره، آیات ۶۰ و ۲۰۵، اعراف، آیه ۷۴، مائده، آیه ۶۴ و قصص، آیات ۷۷ و ۸۳.

اختلال در نظام جامعه مصداق بارز به فساد کشاندن آن است. از آنجاکه آیات فوق دلالت بر نهی از فساد دارند، می‌توان گفت اگر اختلال نظام معاش فساد است، به موجب این آیات، مبعوض شارع هم هست و از چیزی که مبعوض شارع است، باید منع شود و جلوی فساد را گرفت.

د. سنت: دسته‌ای از روایات^۱، در ارتباط با لزوم وجود رهبر و اطاعت از رهبری واحد وارد شده‌اند و از مجموع آن‌ها این نتیجه قطعی به دست می‌آید که قاعده ضرورت حفظ نظام و منع اختلال در آن، از نظر معصومان قاعده‌ای مسلم و انکارناپذیر دانسته شده است و از تعبیرات گوناگونی که در این باره وجود دارد، آشکار می‌شود که این موضوع یک ضرورت عقلی مورد اتفاق همگان است و از این رو، مبنا و پایه‌ای برای امور دیگری که گفته شد، به شمار می‌رود و می‌تواند مورد تنقیح مناط واقع شود (باقی‌زاده و امیدفر، ۱۳۹۳، ص. ۱۸۴).

۲. نظرات فقیهان در خصوص جواز تقاص مالی بدون استیذان از حاکم

در صورتی که مدعی، دینی را بر ذمه مدعی علیه ادعا کند و مدعی علیه آن را انکار کند، در اینکه تقاص مالی استقلالاً و بدون استیذان از حاکم شرع جایز است یا خیر، بین فقها دو نظر وجود دارد.

۱.۲. جواز تقاص مالی استقلالاً

به عقیده مشهور فقها، تقاص مالی بدون استیذان از حاکم جایز است و مدعی می‌تواند مستقلاً طلب خود را استیفا کند و نیازی به مراجعه به حاکم نیست؛ چه مدعی برای اثبات ادعای خود، بینه محکمه‌پسند داشته باشد و چه نداشته باشد (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷، ص. ۴۵۳؛ طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص. ۳۵۵؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۹۹؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۷۰؛ عراقی، بی‌تا، ص. ۱۶۳؛ موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۴۱، ص. ۵۶؛ چه استیفای حق از طریق حاکم میسر باشد یا نباشد؛ چه حاکم مبسوط‌الید^۲ باشد چه نباشد و در حکم مسئله، میان کسی که می‌تواند از طریق مراجعه به حاکم استیفای حق کند با کسی که نمی‌تواند به وسیله حاکم شرع، حق خود را استیفا کند، فرقی نیست؛ چنان‌که اکثریت فقهای متقدم و متأخر گفته‌اند می‌توان بدون رجوع به حاکم - حتی اگر موجب تأخیر و زیان نباشد - تقاص کرد (عاملی (شهید

۱. عبدالله بن مسعود از پیامبر خدا نقل کرده است که فرمودند «مردم را ناگزیر، فرمانروایی باید نیک یا بد. فرمانروای نیک در تقسیم، عدالت می‌ورزد و غنائمتان میان شما به یکسان تقسیم می‌شود و [در فرمانروایی] بد، مؤمن آزموده می‌شود. فرمانروایی بد بهتر از هرج و مرج است. گفته شد ای پیامبر خدا! هرج و مرج چیست؟ فرمود کشتار و دروغ» (برهان فوری، ۱۴۰۱ق، ج ۶، ص. ۳۹).

۲. منظور از مبسوط‌الید کسی است که به دلیل برخورداری از جایگاه و موقعیت، قدرت هر کاری را دارد.

ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۷۰؛ سبزواری، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص. ۷۲۳؛ طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص. ۳۵۵؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۹۹؛ عاملی (شهید اول)، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۸۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص. ۱۵۴.

۲.۲. تفصیل میان داشتن بینه محکمه‌پسند و نداشتن بینه

برخی دیگر از فقها در خصوص جواز یا عدم جواز تقاص مالی بدون استیذان از حاکم، قائل به تفصیل شده و گفته‌اند یا مدعی برای اثبات ادعای خود، بینه محکمه‌پسند دارد یا ندارد. در ذیل هرکدام از این‌ها، اقوال را به همراه ادله و مناقشات وارد بر آن جداگانه بررسی می‌کنیم.

۱.۲.۲. مدعی برای اثبات ادعای خود بینه محکمه‌پسند دارد.

اگر مدعی برای اثبات ادعای خود بینه داشته باشد، در خصوص جواز تقاص یا عدم جواز آن، میان فقها دو قول وجود دارد. برخی قائل به جواز تقاص مالی در صورت داشتن بینه شده و برخی قائل به عدم جواز تقاص مالی در صورت داشتن بینه شده‌اند.

الف. قول به جواز تقاص مالی در صورت داشتن بینه

اگر مدعی، دینی را بر ذمه مدعی علیه ادعا کند و مدعی علیه آن را انکار کند در صورتی که مدعی بینه محکمه‌پسند داشته باشد، می‌تواند مستقلاً طلب خود را استیفا کند و نیازی به مراجعه به حاکم نیست (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۷، ص. ۱۴۷؛ طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص. ۳۵۵؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۹۹؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۷۰؛ موسوی گلپایگانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۶۳؛ موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۴۱، ص. ۵۶؛ تبریزی، بی‌تا، ص. ۳۳۲؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۰، ص. ۱۸۷؛ گلپایگانی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۸۱؛ موسوی خمینی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۴۳۷؛ عراقی، بی‌تا، ص. ۴۳۲؛ صیمری، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص. ۲۵۴؛ یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۲۱۶). این گروه برای اثبات ادعای خود به دلایل زیر استناد کرده‌اند.

۱. عمومیت آیات قصاص: مهم‌ترین دلیل مشروعیت تقاص، آیات مقاصه^۱ است و فقها

۱. «فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ» (بقره، آیه ۱۹۴) و

«وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ» (نحل، آیه ۱۲۶).

مشروعیت تقاص را مستند به این آیات کرده‌اند (فاضل، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۸۳؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص. ۴۶۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص. ۱۵۵؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷، ص. ۴۴۷؛ نجفی، ۱۴۱۷ق، ج ۳۷، ص. ۳۹؛ بحر العلوم، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص. ۲۷۶؛ یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۲۰۸؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰ق، ص. ۳۸۹؛ صیمری، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص. ۲۵۴؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ص. ۸۵؛ عراقی، بی‌تا، ص. ۴۳۲). این ادله عام هستند و با عمومیت خود، فرض تقاص در صورت داشتن بینه - بدون اذن حاکم - را هم شامل می‌شوند (حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۱۰۰؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۷۰؛ موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۴۱، ص. ۵۶). بر همین اساس، بیشتر فقهای شیعه با استناد به عموم آیات مقاصه از جمله آیه اعتدال و اصل برائت مرافعه نزد حاکم (نجفی، ۱۴۱۷ق، ج ۴۰، ص. ۳۹۰) گفته‌اند «لزومی به استیذان از حاکم نیست» (فاضل اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۰، ص. ۱۳۳؛ موسوی خمینی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۴۳۷؛ یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۲۱۰؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۷، ص. ۱۴۹؛ طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص. ۳۵۵؛ فخرالمحققین، ۱۳۷۸، ج ۴، ص. ۳۴۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص. ۱۵۳) تا جایی که بر آن ادعای اجماع نیز شده است (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۲۱۰).

در مناقشه این دلیل می‌توان گفت این آیات که به استناد عموم یا اطلاق آن‌ها یا توسعه در مفهوم یا الغای خصوصیت به آن‌ها استدلال شده است، به روشنی روایات این بحث نیست و گویا همین موضوع باعث شده است که گروهی از فقها توجهی به این استدلال نکنند و به روایات بسنده کنند (بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۸، ص. ۴۰۹؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص. ۱۹۷؛ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۳، ص. ۱۸۶)؛ چنان‌که برخی، این آیات را به قرینه سیاق، بیرون از بحث شمرده و استدلال را ناتمام دانسته‌اند (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۹۶).

۲. روایات: روایاتی که با محتوای جواز تقاص مالی وارد شده‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص. ۲۷۳؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷، ص. ۴۴۷) از جمله روایت جمیل بن دراج از امام صادق (علیه السلام) که «از امام صادق (علیه السلام) درباره مردی پرسیده شد که از دیگری طلبکار بود، اما بدهکار آن را انکار می‌کرد. سپس مالی از اموال مدیون - به اندازه بدهی‌اش - به دست

۱. «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (بقره، آیه ۱۹۴).

طلب‌کار افتاد. آیا طلب‌کار می‌تواند آن مال را به تقاض از مالش بردارد اگرچه بدهکار نفهمد؟ امام در پاسخ فرمودند بله» (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص. ۳۴۹؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص. ۲۷۵). در استدلال به این روایت گفته شده است امام که حاکم شرع بود، خود برای استیفای حق اقدام نکرد، بلکه به دائن می‌گوید خودت طلبت را بردار (طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص. ۳۵۵). بنابراین، اطلاق روایات دلالت بر این معنا دارد که جایز است مستقلاً بدون اذن حاکم - از باب تقاض - به استیفای دین پرداخت و نیازی به استیذان از حاکم نیست (رشتی، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ص. ۸۱). این دلیل از چند بعد مناقشه‌برانگیز است:

نخست، درست است که در روایات اخذ اذن از حاکم مطرح نشده است و آن روایات از این نظر مطلق هستند، اما برای اخذ به این اطلاق در گستره زمانی نامحدود، به مطالعه و دقت بیشتری نیاز است. شاید علت جایز دانستن تقاض در این روایات، این بود که عده‌ای از قضات که دست‌نشانده و از عوامل جور بودند، بر مسند قضاوت نشسته بودند و تحت فشار حکومت قضاوت می‌کردند. بر همین اساس، مطرح کردن مرافعه و دعوی نزد آنان جایز نبوده است؛ چنان‌که روایت عمر بن حنظله^۱ دلیلی بر این مدعاست. از این رو چون راه دآوری و قضا مسدود بوده، جواز مقاصه راهی برای توصل به حق بوده است. حال اگر قضات و حاکمان عادل مرسوم‌الید باشند، دیگر دلیلی برای تقاض باقی نمی‌ماند. بر این اساس، برداشت مطلق از روایات خدشه‌پذیر است (رشتی، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ص. ۱۰۸).

۱. «عن عمر بن حنظله قال سألت أبا عبد الله (عليه السلام) عن رجلين من أصحابنا بينهما منازعة في دين أو ميراث فتحاكما إلى السلطان وإلى القضاء أيجل ذلك؟ قال من تحاكم إليهم في حق أو باطل، فإنما تحاكم إلى الطاغوت وما يحكم له، فإنما يأخذه سحتاً وإن كان حقاً ثابتاً له؛ لأنه أخذه بحكم الطاغوت وما أمر الله أن يكفر به. قال الله تعالى يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت وقد أمروا أن يكفروا به» (كلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۶۸؛ صدوق، ۱۳۶۳، ج ۳، ص. ۹؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص. ۲۱۸)؛ عمر بن حنظله می‌گوید از امام صادق (علیه السلام)، درباره دو نفر از شیعیان که در خصوص قرض یا میراث با هم نزاع و برای دآوری به قضات مراجعه کرده بودند، پرسیدم که آیا این کار جایز است؟ امام در جواب فرمودند هرکس برای مطرح کردن دعاوی حق یا ناحق به قضات جور مراجعه کند، درحقیقت، به طاغوت و قدرت‌های ناروا مراجعه کرده است و هرچه را به واسطه حکم آن‌ها بگیرد، به حرام گرفته است؛ اگرچه آنچه را گرفته است، حق خودش باشد؛ زیرا درحالی‌که خداوند متعال دستور داده است به حکم و رأی طاغوت کافر شوید، او برای گرفتنش حقش به آنان مراجعه کرده است.

دوم، می‌توان از کلام امام (علیه‌السلام) چنین استنباط کرد که تجویز مقاصه برای وصول به حق، مشروط به عدم امکان ترافع نزد حاکم و نبود شاهد و بینة است؛ زیرا طبق حدیث «الْأَنْاسُ مُسَلِّطُونَ عَلَى أَمْوَالِهِمْ»، اصل بر این است که هرکس بر مال خود تسلط دارد و تسلط دیگری بر مال غیر خلاف اصل است. پس باید به مقدار ضرورت اکتفا شود. میزان ضرورت نیز نداشتن بینة یا معذور بودن از طرح دعوی نزد حاکم و استیفای حق از طریق اوست. پس اگر حاکم عادل یا قاضی غیرجائر در دسترس باشد یا اقامه بینة، آسان و استیفای حق به سهولت صورت پذیرد، دیگر دلیلی برای مقاصه باقی نمی‌ماند؛ چنان‌که اگر مراجعه به حاکم یا اقامه بینة متعذر باشد، بین مقاصه و ترافع نزد حاکم برای استیفای حق حکم به تخییر می‌شود (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰ق، ص. ۴۰۲).

سوم، مورد روایات منصرف به موردی است که مدعی بینة ندارد و استیفای حق توسط حاکم امکان ندارد (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص. ۲۷۲)؛ زیرا اگر مدعی بینة داشت، سائل در ضمن پرسش به آن اشاره می‌کرد و می‌گفت با فرض وجود بینة، مدعی اجازه تقاضا دارد یا خیر؟ (سیحانی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۷۰). پس هرگاه امکان رجوع به حاکم و استیفای حق از طریق او ممکن باشد، دیگر تقاضا شخصی از سوی دائن جایز نخواهد بود.

۳. استناد به قاعده تسلیط: این قاعده برگرفته از حدیث «الْأَنْاسُ مُسَلِّطُونَ عَلَى أَمْوَالِهِمْ» است. به موجب این قاعده، هرکس بر اموال خود تسلط دارد و اختیار گرفتن مال خود از دست دیگری - بدون اذن متصرف - را دارد (موسوی خویی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص. ۱۵۱)؛ زیرا بر اساس قاعده تسلیط، دائن به صورت مطلق و انحصاری، حق مالکیت اموال خویش را داراست و می‌تواند شخصاً نسبت به دریافت حق خود و استیفای دینش بدون مراجعه به حاکم و دستگاه قضایی اقدام کند (مظفریور، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۳)؛ چنان‌که به عقیده صاحب‌جوهر، قول به تعارض میان اصل عدم تصرف با اصل عدم وجوب ترافع نزد حاکم، قول ضعیف و قابل مناقشه است. به این دلیل که اصل حرمت تصرف در مال غیر، اصل حاکم «محکم» است که به راحتی قابل طرد و کنار گذاشتن نیست، بلکه تنها بر اساس دلیل قطعی قابل رد است. با این توصیف، دیگر جایی برای اصل عدم ترافع نزد حاکم باقی نمی‌ماند (نجفی، ۱۴۱۷ق، ج ۴۰، ص. ۳۹۰). در تأیید قول فوق، برخی فقها از جمله مرحوم آشتیانی نیز اذعان کرده‌اند که معارضه میان دو اصل، باطل و بعید است با این استدلال که از آنجاکه شک در وجوب ترافع نزد حاکم، واجب شرطی است نه نفسی، پس با اصل

قابل دفع نیست، بلکه اصل در آن، اشتراط عدم تصرف در مال غیر مگر با اذن مالک و اشتراط عدم انتقال مال به غریم از سوی مالک است؛ موضوعی که بر همگان واضح و مبرهن است (آشتیانی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۳۴۴).

در مناقشه این دلیل می‌توان گفت به موجب قاعده احترام، اموال و دارایی هر شخص، محترم است و در حمایت قانون قرار دارد و کسی حق تعدی و تجاوز به مال غیر را ندارد مگر با اذن حاکم و قاضی. پس مدعی باید ذی‌حق بودن خود را با دلایل محکمه‌پسند در دادگاه به اثبات برساند؛ چنان‌که «ماده ۱۲۵۷»^۱ قانون مدنی نیز بر این مطلب تأکید دارد. حال، از آنجاکه تقاص موضوعی استثنایی و خلاف قاعده است و در موارد خلاف قاعده باید به قدر متیقن اکتفا کرد (بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۳، ص. ۲۸۱)، از این‌رو در این خصوص باید احتیاط لازم را روا داشت و در موارد این‌چنین از طریق مراجعه به مراجع ذی‌صلاح طرح دعوی و استیفای حق کرد (میرمحمدصادقی، ۱۳۷۹، ص. ۱۶۵).

۴. اجماع: برخی فقها بر جواز تقاص مالی بدون استیذان از حاکم ادعای اجماع کرده و گفته‌اند در حکم مسئله فرقی نیست میان کسی که بتواند با مراجعه به حاکم، حق خود را استیفا کند با کسی که نمی‌تواند از طریق رجوع به حاکم استیفای حق کند (طوسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص. ۳۵۵). در مناقشه این دلیل می‌توان گفت ادعای اجماع در جایی که نظر مخالف وجود دارد، پذیرفته نیست؛ زیرا موارد متعددی وجود دارد که فقها در جواز یا عدم جواز تقاص مالی اختلاف نظر دارند از جمله جایی که بدهکار اصل بدهی را انکار می‌کند و از ادای دین امتناع می‌ورزد، اما مدعی برای اثبات ادعای خود بینه دارد و استیفای حق از طریق حاکم نیز ممکن است. در این مورد، برخی فقها گفته‌اند تقاص بدون استیذان از حاکم جایز نیست؛ زیرا با فرض بینه داشتن مدعی و در دسترس بودن قاضی باید دعوی نزد حاکم برده شود و مدعی نمی‌تواند با قهر و غلبه، حق خود را از مدعی علیه بگیرد. این گروه برای اثبات ادعای خود چنین استدلال می‌کنند که از آنجاکه تسلط بر مال غیر خلاف اصل است، پس تقاص باید به مواقع ضرورت واگذار شود. در فرضی که حاکم هست و طرح دعوی نزد او ممکن است، دیگر ضرورتی برای تقاص باقی نمی‌ماند (حلی

۱. هرکس مدعی حقی باشد، باید آن را اثبات کند.

(فخرالمحققین)، ۱۳۸۷، ج ۴، ص. ۳۴۶؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ج ۴، ص. ۹۹؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۰، ج ۲، ص. ۱۴۲؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۳، ج ۳، ص. ۴۴۸؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳، ج ۱۴، ص. ۶۳؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ۹۸؛ نجفی، ۱۴۱۷، ج ۴۰، ص. ۸۸؛ حلی (محقق)، ۱۴۱۸، ج ۲، ص. ۲۸۴). اکنون با توجه به اینکه جمع کثیری از فقها - اعم از متقدمان تا متأخران - در مسئله، مخالف مشهور رأی داده‌اند و تقاص مالی را بدون استیذان از حاکم جایز نمی‌دانند، پس اجماع یادشده، ضعیف و غیرقابل استناد است. از سوی دیگر، اجماع یادشده، اجماع منقول به خبر واحد است که این‌گونه اجماعات از نظر شیخ انصاری اعتباری ندارد (انصاری، ۱۴۳۷، ج ۲، ص. ۱۳۱).

۵. دلیل عقل: مبنای کلی تقاص، دفع ظلم از مظلوم دانسته شده است (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۷، ص. ۴۶۲). حال از آنجاکه با تقاص، حقی به صاحبش می‌رسد و دفع ظلم می‌شود، این کار نه تنها غیراخلاقی نیست، بلکه به حکم عقل پسندیده هم است (ایزائلو و میرشکاری، ۱۳۸۹، ص. ۳۶) تا جایی که برخی فقها معتقدند تقاص کردن از مالی که نزد انسان به امانت گذاشته شده است، خیانت در امانت شمرده نمی‌شود (میرزای قمی، ۱۳۷۱، ج ۳، ۳۸۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص. ۱۷۲).

در مناقشه این دلیل می‌توان گفت جواز بی‌قید و شرط تقاص باعث گسترش ناامنی در جامعه می‌شود؛ چیزی که عقل هیچ‌گاه آن را نمی‌پذیرد (مظفرپور، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۳). پس در تقاص باید به حداقل و قدر متیقن اکتفا کرد. قدر متیقن در اینجا، موجود نبودن بینیه‌ای است که حق مدعی را اثبات کند یا ممکن نبودن ترافع و طرح دعوی نزد حاکم است. در غیر این موارد، تقاص جایز نیست؛ زیرا باعث توسعه بی‌دلیل مقاصه و تضییق محدوده قضا و دادرسی می‌شود و این موضوع خلاف قاعده است. از سوی دیگر، تجویز تقاص در حد گسترده - حتی در فرضی که مدعی از طریق اقامه دعوی می‌تواند به استیفای حق خود بپردازد - باعث از بین رفتن امنیت اجتماعی و به خطر افتادن انتظام امور جامعه و مصالح عمومی مردم و درنهایت، هرج و مرج در جامعه خواهد شد (نکونام، ۱۳۹۶، ص. ۳۷۲؛ تقی‌زاده داغیان، ۱۳۸۷، ص. ۱۳). در این صورت هر طلب‌کاری، قاضی مستقلی خواهد بود که برای استیفای حق خود، خودسرانه و مختارانه عمل می‌کند و درنهایت، باب قضاوت بسته خواهد شد (میرمحمدصادقی، ۱۳۷۹، ص. ۱۶۵).

ب. قول به عدم جواز تقاص مالی در صورت داشتن بینه

در مقابل، برخی دیگر از فقها قائل به عدم جواز تقاص مالی مستقلاً شده‌اند و معتقدند در فرض داشتن بینه، دائن نمی‌تواند به‌طور مستقل استیفای حق کند (حلی (محقق)، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۲۸۴؛ فاضل آبی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۵۰۵؛ سبحانی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۷۱)، بلکه استیفای حق تنها از طریق رجوع به حاکم جایز است (حلی (فخرالمحققین)، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص. ۳۴۶؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۹۹؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۱۴۲؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۴۴۸؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۶۹؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ص. ۹۸؛ نجفی، ۱۴۱۷ق، ج ۴۰، ص. ۸۸؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۳ق، ج ۱۲، ص. ۹۸؛ حلی (محقق)، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۲۸۴). ایشان برای اثبات ادعای خود به دلایل زیر تمسک کرده‌اند.

۱. اصل عدم ولایت: به‌موجب این اصل، کسی بر اموال دیگری ولایت ندارد به‌جز حاکم. حال در تقاص، از آنجاکه دائن در عوض دینش، مالی از اموال مدیون را برمی‌دارد، پس تقاص استبدال مال به مال است که این تنها در حیطه ولایت حاکم است (حلی (فخرالمحققین)، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص. ۳۴۶). در واقع، طبق قاعده «الْحَاكِمُ وَلِيُّ الْمُتَمَنِّعِ»، تصرف در اموال مدیون تنها برای حاکم جایز است و چنین حقی برای دیگری ثابت نیست (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ص. ۹۸؛ پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۶۲). بدیهی است ازجمله مستندات قاعده «الْحَاكِمُ وَلِيُّ الْمُتَمَنِّعِ»، دلیل عقلی وجوب حفظ نظام و منع اختلال در آن است؛ زیرا این‌گونه نیست که همگان پایبند به مقررات قانونی و ضوابط اخلاقی باشند، بلکه همواره کسانی را می‌توان یافت که در وظایف قانونی یا احترام به حقوق دیگران اختلال می‌ورزند. پرواضح است که واگذاری ظالم به حال خود، نقض غرض و خلاف عدالت است؛ همچنان‌که واگذاری حق‌ستانی به افراد نیز باعث هرج‌ومرج و اختلال در نظام می‌شود. پس تنها راه منطقی برای احقاق حق، پذیرش حق ولایت برای حاکم و قضات وابسته به اوست تا در چهارچوب مصلحت، به استیفای حقوق مردم بپردازند (موسوی خویی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص. ۵۵؛ محقق داماد، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص. ۲۰۸). بر همین اساس، برخی حقوق‌دانان نیز معتقدند در جایی که حاکم اسلامی وجود دارد و استیفای حق از طریق طرح دعوی در محاکم امکان‌پذیر است، دیگر جایی برای تقاص باقی نمی‌ماند (حبیب‌زاده، ۱۳۸۹، ص. ۱۶۶)؛ با این استدلال که قاعده منع اختلال نظام اقتضا می‌کند که تقاص اضرائی در جامعه ممنوع باشد. از این‌رو به تبعیت از عموماً قاعده مقابله‌به‌مثل باید گفت نمی‌توان برای رسیدن به حق خود، متوسل به هر ابزاری

شد و اگر در مواردی تقاص جایز دانسته شده است، اذن در تقاص، اذن در لوازم آن نیست، بلکه تقاص تنها در موارد ضرورت جایز است (نکونام، ۱۳۹۶، ص. ۳۷۵). حال برای جلوگیری از تزلزل آرای محاکم و منع اختلال در نظام باید استیفای حق را به محاکم قضایی واگذارد و از تقاص شخصی پرهیز کرد (نکونام، ۱۴۰۰، ص. ۵۳).

۲. اصل حرمت تصرف در مال غیر: طبق این اصل، تصرف در مال غیر جایز نیست. حال در تقاص - که خلاف اصل است - باید به موارد ضرورت و قدر متیقن بسنده کرد (بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۳، ص. ۲۸۱). موارد ضرورت جایی است که استیفای حق از سوی حاکم ممکن نباشد برای اینکه یا حاکم نیست یا هست، اما عادل یا مبسوط‌الید نیست. بدیهی است در صورت وجود حاکم عادل یا مبسوط‌الید دیگر جایی برای تقاص استقلالی باقی نمی‌ماند (حلی (محقق)، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۲۸۴؛ فاضل آبی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۵۰۵؛ سبحانی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۷۱؛ حلی (فخرالمحققین)، ۱۳۸۷، ج ۴، ص. ۳۴۶). آنچه از اطلاق روایات تقاص فهمیده می‌شود و همچنین قواعدی که مراجعه به حاکم را لازم می‌دارند، همگی دلالت بر این معنا دارند که با امکان ترافع نزد حاکم، تقاص جایز نیست (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰ق، ص. ۴۰۳).

۲.۲.۲. مدعی برای اثبات ادعای خود بینه محکمه‌پسند ندارد.

اگر مدعی برای اثبات ادعای خود، دلیل محکمه‌پسند نداشته باشد، در خصوص جواز تقاص یا عدم جواز آن، بین فقها دو قول وجود دارد. برخی قائل به جواز تقاص مالی در صورت نداشتن بینه شده‌اند و برخی قائل به عدم جواز تقاص مالی در صورت نداشتن بینه شده‌اند.

الف. قول به جواز تقاص مالی در صورت نداشتن بینه

برخی فقها معتقدند اگر مدعی برای اثبات ادعای خود دلیل محکمه‌پسند نداشته باشد و دریافت حق برای او متعذر و مشکل باشد، می‌تواند به اعمال تقاص روی آورد (میرزای قمی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص. ۷۹؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۲۱ق، ص. ۲۷۹؛ یزدی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص. ۳۹۷؛ گلپایگانی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص. ۳۱۰؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۰، ص. ۳۹۷؛ صیمری، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص. ۲۵۴؛ خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۶، ص. ۶۹؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۷۴). بر این قول، چالش‌هایی از نظر فقهی و حقوقی مطرح می‌شود.

اول. چالش‌های فقهی جواز تقاص مالی در صورت نداشتن بینه

یک. عدم ثبوت دعوی: طبق قاعده «الْبَيِّنَةُ عَلَى الْمُدَّعَى وَالْيَمِينُ عَلَى مَنْ أَنْكَرَ» و ماده ۱۲۵۷ قانون مدنی، بار اثبات دعوی بر عهده مدعی است و نمی‌توان مدعی‌علیه را به صرف وجود یک ادعا (بدون اثبات) مقصر دانست. حال اگر مدعی بینه‌ای برای اثبات ادعای خود نداشته باشد، مطابق با نظریه مشورتی شماره ۷/۴۲۵۵ مورخ ۱۳۸۶/۶/۲۷، در امور مدنی هرگاه دادگاه با توجه به دلایل ابرازی توسط خواهان و نیز هرگونه تحقیق یا اقدامی که طبق ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی در راستای کشف حقیقت ضروری است، نتواند حقانیت خواهان را احراز کند، حکم به «بی‌حقی خواهان» یا «بطلان دعوی» یا «عدم ثبوت دعوی» صادر می‌کند.

دو. متهم شدن به سرقت: اگر منکر دعوایی را بر عدم حقانیت مدعی مطرح و اتهامی را مبنی بر سرقت از مالش بر او وارد کند، چه بسا مدعی به اتهام سرقت مورد تعقیب قرار گیرد (مرتضوی، ۱۳۹۳، ص. ۲۶)؛ زیرا طبق قواعد عمومی باب سرقت، هرگاه سارق مدعی مالکیت مالی شود که از دیگری سرقت کرده است و مسروق‌منه آن را انکار کند، سارق باید برای اثبات ادعای خود بینه بیاورد و در صورتی که از آوردن بینه عاجز شود، قول مسروق‌منه به همراه قسم مقدم خواهد شد. حال در این فرض، طبق قاعده «تُدْرَأُ الْحُدُودُ بِالشُّبُهَاتِ»، حد سرقت (قطع انگشتان دست) ثابت نمی‌شود، اما سارق مستحق تعزیر است. حتی در فرض قصاص که صاحب حق می‌تواند به استیفای قصاص بپردازد، در صورت عدم استیذان از حاکم باید محق بودن خود را نزد حاکم شرع به اثبات برساند و اگر از اثبات ادعا قاصر باشد، به‌عنوان جانی مورد قصاص قرار می‌گیرد. حال در مورد تقاص مالی که صاحب حق بینه‌ای برای اثبات ادعایش ندارد، در صورتی که مقاص‌علیه، علیه او ادعای سرقت را مطرح کند، مدعی چگونه می‌تواند ادعایش را نزد حاکم اثبات کند؟! (مظفریور، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۹). بسیاری از فقها تقاص اضرائی را جایز ندانسته‌اند (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۷، ص. ۱۴۹؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ص. ۹۷؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۹۲). چه ضرری بالاتر از اینکه فرد به‌عنوان سارق تحت تعقیب قرار گیرد و آبرویش به خطر بیفتد. پس در صورتی که تقاص منجر به هتک حرمت و آبرو شود، اقرب این است که تقاص جایز نباشد (عاملی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۸۹؛ احسائی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۶۵).

سه. اعمال اقدامات مجرمانه برای دریافت حق: به نظر برخی فقها، اقدامات مجرمانه از قبیل

هتک حرز و تخریب اموال مقاصد علیه برای دریافت حق در تقاص جایز است و ضمانی به دنبال ندارد (نووی، ۱۴۲۲ق، ج ۱۰، ص. ۸۷؛ یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۲۰۹؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷، ص. ۴۶۳؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۴۸۴)؛ گویا فرد از باب دفاع مشروع، به اتلاف مال دیگری پرداخته که فاقد ضمان است (حلی (علامه)، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۴۸۴)، اما از آنجاکه طبق آیه ۴۰ سوره شوری^۱ و آیه ۱۲۶ سوره نحل^۲، شرط پاسخ‌گویی به اقدام متجاوز، رعایت مماثلت (طیب، ۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۳۶۰) و رعایت تساوی میان مجازات با میزان فعل ارتكابی است (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۰، ص. ۱۹۴؛ زحیلی، ۱۴۱۸ق، ج ۲۵، ص. ۸۴). از این رو شخص مجاز به تلف کردن مال دیگری نیست. از سوی دیگر، طبق حدیث «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام»، مقاصه زمانی که مستلزم ضرر بر مقاصد منته شود، دیگر جایز نخواهد بود. بنابراین، نفی ضرر از مدیون یکی از شروط تقاص است (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ص. ۹۷؛ حلی (فخرالمحققین)، ۱۳۸۷، ج ۴، ص. ۳۴۶)؛ چنان‌که ماده ۳۲۸ قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ نیز بر این موضوع تصریح می‌کند. حال در تقاص به عنوان یکی از مصادیق بارز قاعده مقابله به مثل نباید به استیفای حق خود از هر طریق و ابزاری روی آورد، بلکه در جایی که ممکن است تقاص با تضییع اموال مقاصد علیه همراه باشد، بهتر است دریافت حق از طریق مراجعه به حاکم صورت گیرد تا از اسراف و تعدی جلوگیری شود.

دوم. چالش‌های حقوقی جواز تقاص مالی در صورت نداشتن یننه

یک. در تضاد قرار گرفتن با اصل «۱۵۹» قانون اساسی: طبق اصل ۱۵۹ قانون اساسی، مرجع رسمی تظلمات و شکایات، دادگستری است. بر این اساس، افراد از اعمال شخصی حق منع شده‌اند و باید از طریق مراجعه به مراجع قضایی احقاق حق کنند. از مفاد این اصل، عدم سکوت قانون‌گذار در مسئله احقاق حق، قضایی دانستن آن و منع احقاق شخصی حق فهمیده می‌شود که قرینه بر ممنوعیت تقاص است (احمدی‌فر، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۸). پس از آنجاکه اصل ۱۵۹ قانون

۱. «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا» و جزای بدی مانند آن بدی است.

۲. «وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ» و اگر عقوبت کردید همان‌گونه که مورد عقوبت قرار گرفته‌اید، [متجاوز را] به عقوبت رسانید.

۳. هرکس مال غیر را تلف کند، ضامن آن است و باید مثل یا قیمت آن را بدهد.

اساسی، مرجع رسمی تظلمات و شکایات را دادگستری دانسته است، هر اقدامی که نافی صلاحیت دادگستری و پذیرش دادگستری خصوصی باشد، مخالف صریح اصل ۱۵۹ قانون اساسی و فاقد اعتبار است.

دو. بر هم خوردن نظم عمومی و اخلال در نظام: اشکال دیگری که بر بحث جواز تقاضای استقلالی بدون استیذان از حاکم مطرح می‌شود، این است که چه‌بسا تقاضای زمینه‌ساز گسترش فساد و فتنه در جامعه شود. از این رو می‌طلبید که با محدود کردن حکم تقاضا، از اعمال قانون توسط افراد و احقاق حق بدون مراجعه به حاکم جلوگیری کرد (میرمحمدصادقی، ۱۳۷۹، ص. ۱۶۵) تا جایی که برخی فقها نیز بر لزوم استیذان از حاکم در بحث تقاضا، چنین استدلال کرده‌اند که گشودن باب مقاصه برای عموم مردم بدون استیذان از حاکم باعث بروز فتنه و عناد میان مردم، از بین رفتن صلح و دوستی میان بندگان خدا و از بین رفتن غرض شارع در احکام خواهد شد (لاری، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص. ۲۹۲)؛ زیرا اگر قرار باشد هرکس با طرح ادعایی به نفع خود، به تقاضا از اموال دیگری بپردازد، نتیجه‌ای جز هرج و مرج مالی به دنبال نخواهد داشت.

الزام به مراجعه به دادگاه در کنار فوایدی که دارد، با برخی چالش‌ها مانند هزینه سنگین دادرسی و نیز اطاله دادرسی - دست‌کم در شرایط کنونی - مواجه است که خود مفسده‌انگیز است؛ زیرا گاه هزینه‌های دادرسی از اصل مقدار دین فراتر می‌رود و گاه مسئله مرور زمان و اطاله دادرسی سبب می‌شود انگیزه‌ای برای مراجعه به حاکم وجود نداشته باشد (تقی‌زاده داغیان، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۰)، اما عقل سلیم حکم می‌کند که با توجه به قاعده اولویت دفع مفسده بر جلب منفعت، از گشودن باب مقاصه برای عموم مردم بدون استیذان از حاکم به دلیل بروز فتنه و عناد میان مردم اجتناب شود. «از سوی دیگر، بر اساس حکم عقل و شرع، در جایی که دو مهم با هم تزامن می‌کنند، اهم بر مهم مقدم می‌شود» (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ۱۲).

ب. قول به عدم جواز تقاضای مالی در صورت نداشتن ینّه

در مقابل، گروهی دیگر از فقها معتقدند اگر مدعی برای اثبات ادعای خود دلیل محکمه‌پسند نداشته باشد، باید از قاضی بخواهد که منکر را قسم دهد. اگر منکر بر عدم حقانیت طرف مقابل (هرچند به دروغ) قسم بخورد، دعوی خاتمه می‌یابد و حکم به نفع مدعی علیه صادر می‌شود و دیگر مدعی حق تقاضا ندارد؛ هرچند خود را محق بداند (عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۳،

ص. ۵۶۶؛ یزدی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص. ۷۲۸؛ موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۷، ص. ۲۲۵؛ عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص. ۲۴۴؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۹، ص. ۱۲۸؛ موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۴۱، ص. ۱۷؛ فخرالمحققین، ۱۳۷۸، ج ۴، ص. ۳۳۰؛ حلی (محقق)، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۲۸۱؛ عاملی (شهید اول)، ۱۴۱۰ق، ص. ۹۰؛ ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ص. ۲۴۰) و بر فرض تقاص، طلب‌کار مالک نمی‌شود (موسوی خمینی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۴۳۹). دلیل این قول، روایاتی است که در این زمینه وارد شده است از جمله سلیمان بن خالد می‌گوید از امام صادق (علیه‌السلام) در مورد مردی پرسیدم که مالی از اموال نزد او بود، اما او طلب مرا انکار کرد و قسم خورد که حقی از من برگردنش نیست. سپس مالی از اموال او به دست من افتاد. آیا من نیز می‌توانم مانند کاری که او کرد بکنم و مالش را به جای مال خود بردارم سپس قسم یاد کنم که حقی از او برگردنم نیست؟ امام (علیه‌السلام) در جواب فرمود اگر او مرتکب خیانت شد، تو به او خیانت نکن و آنچه را که به‌خاطر آن، او را سرزنش کردی، انجام نده (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص. ۹۸).

۳. نظریه مختار

به نظر نویسنده، قول به جواز تقاص مالی بدون استیذان از حاکم - در فرض امکان مراجعه به حاکم - با مناقشاتی روبه‌روست.

اول، بررسی شرایط زمانی عصر ائمه گویای این واقعیت است که از آنجاکه در هنگام طرح این پرسش، زمام امور در دست حاکمان جور بود و استیفای حق از طریق رجوع به حاکمان عادل ممکن نبود یا دست‌کم با عسر و حرج همراه بود، ائمه حکم به جواز تقاص مالی از اموال مدیون کردند (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰ق، ص. ۳۹۷؛ پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۶۲). در واقع، حکم امام به جواز تقاص مالی از باب صدور حکم در یک مسئله جزئی بوده است نه حکم کلی و قابل تسری به همه موارد. حال اگر حکومت وقت مشروع باشد و گرفتن حق توسط مدعی ممکن باشد، دیگر دلیلی برای استیفای حق توسط خود مدعی باقی نمی‌ماند (نجفی، ۱۴۱۷ق، ج ۴۰، ص. ۳۸۹؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۹، ص. ۱۳۳).

اگر بر این استدلال، اشکال وارد شود که در زمان ائمه، حکام جائز بر قدرت بودند، اما حتی در همین شرایط نیز امام می‌توانست تقاص را مشروط به اذن امام عادل - نه حاکم جائز - کند، اما چنین کاری نکرده و مطلقاً حکم به جواز داده است، در پاسخ می‌گوییم به نظر می‌رسد مقید

کردن حکم تقاص به رجوع به حکام عادل به دلیل فراهم نبودن شرایط برای رجوع به حکام عادل در عصر ائمه (علیهم‌السلام) از قبیل سالبه به انتفای موضوع بوده و در آن زمان موضوعیت نداشته است. حال ضرورت اقتضا می‌کند که در عصر حاضر قانون‌گذار اسلامی بر اساس مقتضیات زمانی و مکانی و با توجه به مصلحت جامعه، با وضع احکام ثانویه به محدودسازی این حق بپردازد.

دوم، مشهور فقها جواز تقاص را مشروط به عدم وقوع فتنه کرده‌اند (عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۶۹؛ سبزواری، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص. ۷۲۱؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۱۱۱؛ آشتیانی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۸۴۵؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۷، ص. ۴۵۰). برخی فتنه را به تلف نفس یا مال (فاضل، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص. ۲۶۹) و برخی به هتک آبرو تبیین کرده‌اند (ققعانی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۸۲؛ عاملی (شهید اول)، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۸۹). برخی دیگر هم گفته‌اند آنچه مستلزم القای عداوت میان قبایل شود، از مصادیق فتنه به شمار می‌آید (آشتیانی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۸۴۵). حال لازم است تقاص مالی منوط به استیذان از حاکم باشد؛ زیرا اولاً، مفسده فتنه بیشتر از خسارت از دست دادن مال است (کاشف‌الغطا، ۱۴۲۲ق، ص. ۸۴) و شخص می‌تواند برای جلوگیری از مفسده و نیز دستیابی به حق خویش، از طریق مراجع قانونی اقدام کند. ثانیاً، هدف از تشریع منصب قضا برطرف کردن خصومت و منع فتنه است. حال اگر تقاص بدون رجوع به مراجع قضایی جایز باشد، مستلزم تعطیلی منصب قضا خواهد بود (آشتیانی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص. ۸۴۳؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص. ۴۹۲).

سوم، در صورت تجویز تقاص استقلالی، نظم جامعه بر هم می‌خورد؛ زیرا اقدام خودسرانه افراد به احقاق حق - با فرض وجود حاکم میسوط‌الید - هرج‌ومرج مالی را در جامعه به دنبال خواهد داشت. حال اگر مستشکل بگوید عدم جواز تقاص استقلالی از باب حکم ثانویه خواهد بود درحالی‌که ما به دنبال بیان حکم اولیه هستیم، در جواب می‌گوییم وقوع هرج‌ومرج در جامعه در صورت تقاص استقلالی، خود دلیل بر این مطلب است که تقاص استقلالی در فرض تمکن رجوع به حاکم، از سوی شارع تشریع نشده است؛ زیرا هرج‌ومرج در جامعه را به دنبال دارد. از سویی، وضع احکام بر اساس مصالح و مفاسد است و فعلی که چنین مفسده بزرگی به دنبال داشته باشد، از سوی شارع تشریع نمی‌شود (پارسا، ۱۳۹۴، ص. ۶۴).

چهارم، به موجب قاعده احترام، اموال هرکس محترم و مصون از تعرض است و کسی حق

تصرف در مال دیگری را - بی‌اذن صاحبش - ندارد مگر در صورت ضرورت که ضرورت در محل بحث ما منتفی است؛ زیرا حاکم حق را استیفا می‌کند. حال اگر مدیون، دینش را ادا نکرد، حاکم شرع می‌تواند در اموال او تصرف کند و دینش را بپردازد. از سوی دیگر، از آنجاکه طلب دائن به صورت دین کلی بر ذمه است، برای تعیین آن در میان اموال متعدد مدیون، نیاز به ولایت حاکم است؛ زیرا او وَلِیُ الْمُتَمَتِّعِ به شمار می‌رود (سبحانی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۷۱).

پنجم، یکی از احکام مسلم اسلام، وجوب حفظ نظام و حرمت اختلال در آن است. حفظ نظام از واجبات مؤکد و اختلال امور مسلمین از امور مبغوض پیش شارع است و این جز با وجود زمامدار و حکومت برپا نمی‌شود (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۶۱۹). حکمت و مصلحت وضع احکام و قوانین شرعی نیز برقراری نظم در جامعه و جلوگیری از اختلال نظام است (انصاری، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص. ۷۲۰؛ موسوی خویی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص. ۵۵۵). حال اگر تقاص که به عنوان راهکاری شرعی پذیرفته شده است، در مواردی موجبات اختلال در نظام را فراهم کند، عقل سلیم حکم می‌کند که باید از آن دست برداشت و برای مطالبه حق خود از طریق مراجع قانونی اقدام کرد (مرتضوی، ۱۳۹۳، ص. ۲۹). از سوی دیگر، دولت‌ها نیز وظیفه دارند که زمینه دادرسی آسان و عادلانه را فراهم کنند تا همگان در حکومت اسلامی اطمینان داشته باشند به حق و حقوق خود می‌رسند و بدین وسیله زمینه اقدامات شخصی و سلیقه‌ای در جامعه کاهش یابد (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص. ۳۸۸).

نتیجه‌گیری

در حکم تقاص شخصی بدون استیذان از حاکم، میان فقها و حقوق‌دانان اختلاف نظر وجود دارد. مشهور فقها تقاص مالی را استقلالاً جایز دانسته‌اند و معتقدند طلبکار می‌تواند بدون استیذان از حاکم از باب تقاص به استیفای حق بپردازد. این گروه برای اثبات ادعای خود به دلایلی از جمله آیات قرآن و روایات، اجماع و دلیل عقل استناد کرده و از اطلاق آیات و روایات، مشروط نبودن تقاص به استیذان از حاکم را استنباط کرده‌اند. در مقابل، گروهی دیگر از فقها و حقوق‌دانان معتقدند مشروعیت تقاص منوط به استیذان از حاکم است و فرد باید از طریق طرح دعوی در محاکم قضایی به استیفای حق بپردازد. مستند این گروه، ماده ۱۵۹ قانون اساسی - که مرجع رسمی تظلمات و شکایات را دادگستری می‌داند - و قاعده وجوب حفظ نظم جامعه و منع اختلال در آن

و... است. به نظر این گروه، تقاص مالی بدون استیذان از حاکم، چالش‌هایی را به دنبال دارد از جمله اینکه قبل از اثبات حقانیت مدعی، استیفای حق صورت گرفته است که این امر احتمال متهم شدن مدعی به سرقت را به دنبال دارد. از سوی دیگر، چه بسا مدعی برای استیفای حق خود، مرتکب اقدامات مجرمانه از قبیل هتک حرز و تخریب اموال مقاص علیه شود که این نیز تعدی از حق شمرده می‌شود. از سویی تجویز تقاص شخصی باعث گسترش دادگستری خصوصی در جامعه می‌شود که هم منافعی با اصل ۱۵۹ قانون اساسی است و هم باعث برهم خوردن نظم عمومی و اختلال در نظام می‌شود و دیگر جایی برای قضاوت و دادرسی عادلانه در جامعه باقی نمی‌ماند و چه بسا این مسئله موجب بروز فتنه و فساد در جامعه از جمله خصومت و درگیری میان افراد نیز شود. حال اگرچه الزام به مراجعه به دادگاه با برخی چالش‌ها مانند هزینه سنگین دادرسی و نیز اطاله دادرسی مواجه است، عقل سلیم حکم می‌کند که با توجه به قاعده اولویت دفع مفسده بر جلب منفعت و رعایت اهم و مهم، به‌خاطر جلوگیری از فتنه و فساد بزرگ‌تر، از برخی منافع آن (از جمله رهایی از پرداخت هزینه دادرسی و گرفتار نشدن در روند دادرسی طولانی مدت) چشم‌پوشی شود. نکته مهم و شایان توجه در بحث از «قاعده وجوب حفظ نظام و منع از اختلال در آن» این است که نباید بر مبنای تفسیر موسع از این قاعده، هر عمل مشروعی را محدود کرد و اصل تقاص را زیر سؤال برد، اما اگر تجویز تقاص شخصی به اختلال در نظام منجر شود، باید از اجرای آن اجتناب کرد؛ زیرا تجویز تقاص شخصی بدون استیذان از حاکم، با اضرار به مدعی (متهم شدن به سرقت در فرض نداشتن بینه) یا ارتکاب جرم (از جمله شکستن حرز برای دستیابی به مال) همراه است که این موارد، موجبات هرج و مرج در جامعه و بی‌نظمی را در پی دارد و بنابراین باید ممنوع شود. به نظر می‌رسد برخلاف نظر بیشتر فقهای شیعه - که تقاص مالی را استقلالاً (بدون استیذان از حاکم) جایز می‌دانند - هنگامی که مدیون، بدهی را انکار می‌کند یا از ادای دین امتناع می‌ورزد، ولی دائن بینه محکمه‌پسند دارد و می‌تواند از طریق مراجعه به حاکم استیفای حق کند، تقاص استقلالی جایز نباشد، بلکه تقاص مالی باید اختصاص به مواردی داشته باشد که یا مدعی بینه ندارد یا استیفای حق از طریق حاکم ممکن نیست؛ آن هم مشروط به اینکه فتنه و فساد را به دنبال نداشته باشد. از این رو قول دوم (استیفای حق از طریق مراجعه به حاکم) تقویت می‌شود.

بنابراین، در نگاه کلی باید گفت تقاص و حکم آن را باید «نه به تنهایی»، بلکه در منظومه و شبکه کلی احکام شرعی و در ارتباط با دیگر امور در مجموعه فقهی و حقوقی دید. در شرع تأکید زیادی بر شفافیت و پیش‌بینی عواقب، پیامدها و آثار بی‌نظمی در انعقاد قراردادها و رعایت چهارچوب در دادوستدها شده است. در آیاتی از قرآن (برای مثال، آیه شریفه مداینه) به کتابت قراردادها و اخذ شهود تأکید شده است. همچنین، در روایات زیادی بر رعایت اصول خاص در تنظیم و انعقاد عقود تأکید شده است و حتی در شیوه انعقاد عقود، استفاده از الفاظ خاص و کیفیات و تشریفات خاص تأکید شده است. در مقابل، برداشت مشهور از تقاص به راحتی می‌تواند منجر به بی‌نظمی و هرج و مرج و درنهایت، بی‌عدالتی و ظلم شود و مورد سوءاستفاده قرار گیرد. از این رو به نظر می‌رسد برای جلوگیری از این پیامدها و توالی فاسده شایسته است کلیت و جامعیت منظومه و شبکه در نظر گرفته شده در ساحت شریعت مدنظر قرار گیرد.

از سوی دیگر، روایات عدیده مطرح در باب جواز تقاص مانع تمسک به دیگر ادله برای اثبات عدم جواز است، اما در خصوص روایات چندین احتمال مطرح است از جمله اینکه، حکم خاص برای زمان حاکم جور باشد یا اینکه امام به عنوان قاضی و حاکم به صورت موردی حکم داده باشد یا اینکه در موارد خاصی چنین حکمی داده شده باشد مانند اینکه در صورتی طلبکار می‌تواند تقاص کند که مالی از بدهکار به دست او رسیده باشد یا اینکه حکم امام مختص زمان‌های گذشته و زمان امام باشد که جوامع و دادوستدها ساده‌تر بودند؛ البته اگر نظر مشهور را هم بپذیریم، به نظر می‌رسد می‌توانیم برای تقاص‌کننده مسئولیت‌هایی را نیز در نظر بگیریم. به این معنا که در حالات مختلف میزان مسئولیت تقاص‌کننده متفاوت است. در صورت اشتباه و عدم دقت تقاص‌کننده در اصل طلبکار بودنش و نیز میزان تعدی و تفریط او در اجرای تقاص، قطعاً باید او را ضامن دانست.

منابع

- (۱) قرآن کریم.
- (۲) آشتیانی، میرزا محمد حسن بن جعفر (۱۴۲۵ق). کتاب القضاء (جلد ۲). قم: زهیر.
- (۳) ابن زهره، حمزه بن علی (۱۴۱۷ق). غنیة النزوع. قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- (۴) ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب (جلد ۷). بیروت: دار الفکر.
- (۵) احسایی، ابن ابی جمهور محمد بن علی (۱۴۱۰ق). الاقطاب الفقهیة علی مذهب الامامیة. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- (۶) احمدی فر، رسول (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی تقاص؛ مبانی و منابع آن در فقه امامیه، حقوق ایران، انگلستان و ایالات متحده آمریکا. پژوهشنامه حقوق اسلامی، سال ۱۸، شماره اول (پیاپی ۴۵). صص. ۱۰۹-۱۳۴. doi: 10.30497/law.2017.2094
- (۷) اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة والبرهان (جلدهای ۹ و ۱۲). قم: اسلامی.
- (۸) انصاری، مرتضی (۱۴۱۶ق). فرائد الاصول (جلدهای ۱ و ۲). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- (۹) انصاری، مرتضی (۱۴۳۷ق). المکاسب (جلد ۲). قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- (۱۰) ایروانی، علی (۱۴۰۶ق). حاشیه المکاسب (جلد ۱). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- (۱۱) ایزانلو، محسن و میرشکاری، عباس (۱۳۸۹). تقاص. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۲، شماره ۳. صص. ۴۷-۲۹.
- (۱۲) باقی زاده، محمد جواد و امیدی فر، عبدالله (۱۳۹۳). ضرورت حفظ نظام و منع اختلال در آن در فقه امامیه. فصلنامه شیعه شناسی، سال ۱۲، شماره ۴۷. صص. ۱۷۰-۲۰۰.
- (۱۳) بحر العلوم، محمد بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). بلغة الفقیه (جلد ۳). تهران: مکتبه الصادق.
- (۱۴) بحرانی، یوسف بن احمد (۱۳۶۳). الحدائق الناضرة (جلدهای ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۳). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- (۱۵) برهان فوری، علاء الدین علی بن حسام الدین المتقی (۱۴۰۱ق). کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال (جلد ۶). بیروت: مؤسسه الرسالة.
- (۱۶) پارسا، حامد (۱۳۹۴). تقاص استقلالی؛ بازخوانی مشروعیت تقاص بدون اذن حاکم در فقه امامیه. رسائل (مجله علمی دانش پژوهان مرکز آموزش های تخصصی فقه)، شماره ۳، صص. ۶۹-۴۸.
- (۱۷) تبریزی، جواد بن علی (بی تا). اسس القضاء والشهادة، قم: مؤلف.
- (۱۸) تقی زاده داغیان، مجتبی (۱۳۸۷). تقاص. مجله تخصصی الهیات و حقوق، شماره ۲۷.
- (۱۹) توحیدی تبریزی، محمد علی (۱۴۱۷ق). مصباح الفقاهة (جلد ۳). قم: مؤسسه انصاریان.

- ۲۰) حبیب‌زاده، محمدجعفر (۱۳۸۹). تحلیل جرم کلاهبرداری و خیانت در امانت. تهران: دادگستر.
- ۲۱) حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة (جلد ۱۷). قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام).
- ۲۲) الحسینی الزبیدی، محمدمرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس فی شرح القاموس (جلد ۹). بیروت: دارالفکر.
- ۲۳) حلی (علامه)، حسن‌بن یوسف (۱۴۱۰ق). ارشادالاذهان (جلد ۲). قم: اسلامی.
- ۲۴) حلی (علامه)، حسن‌بن یوسف (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام (جلد ۳). قم: اسلامی.
- ۲۵) حلی (فخرالمحققین)، محمدبن حسن (۱۳۸۷). ایضاح الفوائد (جلد ۴). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۲۶) حلی (فخرالمحققین)، محمدبن حسن (۱۴۱۸ق). المختصرالنافع. قم: مؤسسه المطبوعات الدینیة.
- ۲۷) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرایع الاسلام (جلد ۴). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۲۸) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۱۳ق). الرسائل التسع. قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی‌النجفی.
- ۲۹) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۱۸ق). مختصرالنافع (جلد ۲). قم: مؤسسه المطبوعات الدینیة.
- ۳۰) حمیری، نشوان‌بن سعید (۱۴۲۰ق). شمس‌العلوم و دواء کلام‌العرب من الکلام (جلد ۸). بیروت: دارالفکر.
- ۳۱) خوانساری، سیداحمد (۱۴۰۵ق). جامع‌المدارک (جلد ۶). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۳۲) رشتی، حبیب‌الله (۱۴۰۱ق). کتاب القضاء (جلد ۲). قم: دارالقرآن‌الکریم.
- ۳۳) زحیلی، وهبه (۱۴۱۸ق). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج (جلد ۲۵). بیروت: دارالفکر المعاصر.
- ۳۴) سبحانی، جعفر (۱۴۱۸ق). کتاب القضاء و الشهادة فی الشریعة الاسلامیة الغراء (جلد ۲). قم: مؤسسه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۳۵) سبزواری، سیدعبدالاعلی (۱۴۱۳ق). مذهب الاحکام (جلد ۲۷). قم: مؤسسه المنار.
- ۳۶) سبزواری، محمدباقر (۱۴۲۳ق). کفایة الاحکام (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۳۷) سید رضی، محمدبن حسین (۱۴۱۴ق). نهج‌البلاغه (عزیزالله عطاردی، محقق). قم: مؤسسه نهج‌البلاغه.
- ۳۸) شریعتی، روح‌الله (۱۳۷۸). قواعد فقه سیاسی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ۳۹) صدوق، محمدبن علی (۱۳۶۳). من لایحضره الفقیه (جلد ۳). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۴۰) صیمری، مفلح‌بن حسن (۱۴۲۰ق)، غایة المرام (جلد ۴). بیروت: دارالهادی.
- ۴۱) طباطبایی، سیدعلی (۱۴۱۴ق). ریاض المسائل (جلدهای ۱۳ و ۱۵). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۴۲) طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الامامیة (جلد ۲). تهران: المکتبه المرتضویة.
- ۴۳) طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۳۹۰). الاستبصار. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- ۴۴) طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۰۳ق). الخلاف (جلد ۶). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- ۴۵) طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام (جلد ۶). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۴۶) طبیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن (جلد ۲). تهران: اسلام.
- ۴۷) عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق). المعه‌الدمشقیه. بیروت: دارالتراث.
- ۴۸) عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی (۱۴۱۷ق). الدروس الشرعیة (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۴۹) عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی (بی تا). القواعد والفوائد (جلد ۲). قم: کتاب فروشی مفید.
- ۵۰) عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۰۱ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- ۵۱) عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام (جلدهای ۱۳ و ۱۴). قم: مؤسسه المعارف.
- ۵۲) عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۲۱ق). رسائل شهید ثانی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۵۳) عراقی، آقازیاء الدین (بی تا). کتاب القضا. قم: مهر.
- ۵۴) فاضل اصفهانی، محمد (۱۴۱۶ق). کشف اللثام (جلد ۱۰). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۵۵) فاضل آبی، حسن بن ابی طالب (۱۴۱۷ق). کشف الرموز (جلد ۲). قم: اسلامی.
- ۵۶) فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۰ق). تفصیل الشریعة. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام).
- ۵۷) فاضل، مقداد بن عبدالله سیوری (۱۴۰۴ق). التنقیح الرائع لمختصر الشرائع (جلد ۴). قم: آیت الله المرعشی.
- ۵۸) فاضل، مقداد بن عبدالله سیوری (۱۴۲۵ق). کنز العرفان فی فقه القرآن (جلد ۲). قم: مرتضوی.
- ۵۹) فخر المحققین، محمد (۱۳۷۸). ایضاح الفوائد (جلد ۴). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۶۰) فضل الله، سید محمد حسین (۱۴۱۹ق). تفسیر من وحی القرآن (جلد ۲۰). بیروت: دارالماک للطباعة والنشر.
- ۶۱) فقعی، علی بن علی بن محمد (۱۴۱۸ق). الدر المنضود فی معرفة صیغ النیات والایقاعات والعقود. قم: مکتبه امام العصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف).
- ۶۲) کاشف الغطاء، حسن بن جعفر (۱۴۲۲ق). انوار الفقاهة. نجف اشرف: مؤسسه کاشف الغطاء.
- ۶۳) کلانتری، علی اکبر (۱۳۷۸). حکم ثانویه در تشریع اسلامی (جلد ۱). قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۶۴) کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (جلدهای ۱ و ۵). قم: دارالحديث.
- ۶۵) گلپایگانی، محمدرضا (۱۳۷۲). مجمع المسائل (جلد ۱). قم: دارالقرآن الکریم.
- ۶۶) گلپایگانی، محمدرضا (۱۴۱۴ق). الدر المنضود فی احکام الحدود. قم: دارالقرآن الکریم.
- ۶۷) لاری، سید عبدالحسین (۱۴۱۸ق). التعليقة علی المکاسب (جلد ۱). قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- ۶۸) محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶ق). قواعد فقه (جلد ۳). تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

- (۶۹) مرتضوی، سیدضیا (۱۳۹۳). تقاص در اموال دولتی و عمومی. فصلنامه کاوشی نو در فقه، سال ۲۱، شماره ۴، صص. ۳۲-۷. doi: 10.22081/jf.2016.21887
- (۷۰) مظفرپور، محمدیاسین (۱۳۹۹). بررسی تقاص و موانع آن در فقه و حقوق ایران و قوانین موضوعه. مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، سال ۲، شماره ۲۰، صص. ۱۶۹-۱۳۴.
- (۷۱) موسوی اردبیلی، سیدعبدالکریم (۱۴۲۳ق). فقه القضاء (جلدهای ۲ و ۱۲). قم: مؤسسه النشر لجامعة المفید.
- (۷۲) موسوی بجنوردی، حسن (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهية (جلد ۷). قم: الهادی.
- (۷۳) موسوی خمینی، سیدروح الله (۱۴۲۱ق). البيع (جلد ۲). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- (۷۴) موسوی خمینی، سیدروح الله (بی تا). تحریر الوسیله (جلد ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- (۷۵) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۰۹ق). مبانی العروة الوثقی. قم: مدرسه دارالعلم.
- (۷۶) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۶ق). صراط النجاة (جلد ۱). قم: مکتب نشرالمنتخب.
- (۷۷) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۲۲ق). مبانی تکملة المنهاج (جلد ۴۱). قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
- (۷۸) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۲۸ق). القضا و الشهادات (جلد ۱). قم: مؤسسه الخویی الاسلامیة.
- (۷۹) موسوی گلپایگانی، سیدمحمد رضا (۱۴۱۳ق). کتاب القضاء. قم: دارالقرآن الکریم.
- (۸۰) میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمد (۱۳۷۱). جامع الشتات (جلدهای ۱ و ۳). تهران: کیهان.
- (۸۱) میرمحمدصادقی، حسین (۱۳۷۹). جرائم علیه اموال و مالکیت. تهران: میزان.
- (۸۲) نجفی، محمدحسن (۱۴۱۷ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (جلدهای ۳۷ و ۴۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- (۸۳) نراقی، احمد بن محمد (۱۴۱۵ق). مستند الشیعة (جلدهای ۲ و ۱۷). قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- (۸۴) نراقی، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق). رسائل و مسائل. قم: کنگره نراقیین ملامهدی و ملااحمد.
- (۸۵) نکونام، وحید (۱۳۹۶). شروط تقاص در فقه امامیه. مجله پژوهش‌های فقهی، دوره ۱۳، شماره ۲، صص ۳۶۵-۳۸۷. doi: 10.22059/jorr.2017.212682.1007413
- (۸۶) نکونام، وحید (۱۴۰۰). بررسی نسبت قاعده تقاص با قاعده منع اخلال در نظام. فصلنامه دانش حقوق عمومی، سال ۱۰، شماره ۳۲، صص. ۴۷-۶۸. doi: 10.22034/qjplk.2021.223
- (۸۷) نووی، یحیی بن شرف (۱۴۲۲ق). روضة الطالبین (جلد ۱۰). لبنان: دارالفکر.
- (۸۸) یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۱۴ق). تکملة العروة الوثقی (جلد ۲). قم: کتاب فروشی داوری.

نقد نظریه جواز تقاص مالی بدون اذن حاکم؛ درنگی در قاعده حفظ نظام | زینب سنجولی
پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

۴۳۱

۸۹) یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۲۰ق). العروة الوثقی (جلد ۶). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

۹۰) یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۲۳ق). الغایة القصوی (جلد ۲). تهران: المكتبة المرتضوية.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Ahmadi Far, Rasoul (1396 SH/2017). Motāle'eh-ye Taṭbiqī-ye Teqāṣ; Mabānī va Manābe'-eh Ān dar Feqh-e Emāmīya, Hoqūq-e Īrān, Engelestān va Eyālāt-e Mottaḥede-ye Amrikā [The Taghas's; Foundations and Sources Comparative study (Emamiyeh Jurisprudence, Iran, UK and USA law)]. Paṣūheš'nāme-ye Hoqūq-e Islāmī [Journal of Islamic Law Research], Year 18, No. 1 (Serial 45), pp. 109-134. doi: 10.30497/law.2017.2094 [in Persian].
- 3) Āmili (Shahīd Awwal), Muḥammad b. Makī (1410 AH/1990). al-Lum'a al-Dimashqīya. Beirut: Dār al-Turāth [in Arabic].
- 4) Āmili (Shahīd Awwal), Muḥammad b. Makī (1417 AH/1996). al-Durūs al-Shar'īya (Vol. 2). Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmīya [in Arabic].
- 5) Āmili (Shahīd Awwal), Muḥammad b. Makī (n.d.). al-Qawā'id wa-l-Fawā'id (Vol. 2). Qom: Kitābfurūshī-ye Mufīd [in Arabic].
- 6) Āmili (Shahīd Thānī), Zayn al-Dīn b. 'Alī (1401 AH/1981). al-Rawḍa al-Bahīya fī Sharḥ al-Lum'a al-Dimashqīya. Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī [in Arabic].
- 7) Āmili (Shahīd Thānī), Zayn al-Dīn b. 'Alī (1413 AH/1992). Masālik al-Afhām (Vols. 13 & 14). Qom: Mu'assasat al-Ma'arif [in Arabic].
- 8) Āmili (Shahīd Thānī), Zayn al-Dīn b. 'Alī (1421 AH/2000). Rasā'il Shahīd Thānī. Qom: Daftar Tablighāt al-Islāmīya [in Arabic].
- 9) Anṣārī, Mortazā (1416 AH/1995). Farā'id al-Uṣūl (Vols. 1 & 2). Qom: Mo'asseseh al-Nashr al-Eslāmī [in Arabic].
- 10) Anṣārī, Mortazā (1437 AH/2016). al-Makāsib (Vol. 2). Qom: Majma' al-Fikr al-Eslāmī [in Arabic].
- 11) Ardebilī, Aḥmad b. Moḥammad (1403 AH/1983). Majma' al-Fā'ida wa al-Borhān (Vols. 9 & 12). Qom: Eslāmī [in Arabic].
- 12) Āštīānī, Mīrzā Moḥammad Ḥasan b. Ja'far (1425 AH/2004). Kitāb al-Qaḍā' (Vol. 2). Qom: Zahīr [in Arabic].
- 13) Baḥr al-'Ulūm, Moḥammad b. Moḥammad Taqī (1403 AH/1983). Bolḡat al-Faqīh (Vol. 3). Tehran: Maktabat al-Šādeq [in Arabic].
- 14) Baḥrānī, Yūsof b. Aḥmad (1363 SH/1984). al-Ḥadā'iq al-Nāzira (Vols. 18, 19, 20 & 23). Qom: Mo'asseseh al-Nashr al-Eslāmī [in Arabic].
- 15) Bāqī-zādeh, Moḥammad Javād & Omīdī-far, 'Abdollāh (1393 SH/2014). Zārūrāt-e Ḥefz-e Neẓām va Man'-e Ekhtelāl dar Ān dar Feqh-e Emāmīya [The Necessity of Preserving Order and Preventing Disorder in Imāmī Jurisprudence]. Faslnāmeḥ-ye Shī'eh-šenāsī [Shi'a Studies Quarterly], Year 12, No. 47, pp. 170-200 [in Persian].
- 16) Borhān Fūrī, 'Alā' al-Dīn 'Alī b. Ḥesām al-Dīn al-Muttaqī (1401 AH/1981). Kanz al-'Ummāl fī Sunan al-Aqvāl wa al-Af'āl (Vol. 6). Beirut: Mo'asseseh al-Risālah [in Arabic].
- 17) Ebn Manzūr, Moḥammad b. Makram (1414 AH/1993). Lisān al-'Arab (Vol. 7). Beirut: Dār al-Fikr [in Arabic].
- 18) Ebn Zohreh, Ḥamzeh b. 'Alī (1417 AH/1996). Genīyat al-Nozū'. Qom: Mo'asseseh Emām Šādeq ('a) [in Arabic].

- 19) Eḥsā'ī, Ebn Abī Jamḥūr Moḥammad b. 'Alī (1410 AH/1989). al-Aqtāb al-Feqhīya 'alā Maḍhab al-Emāmīya. Qom: Ketāb-kāneh-ye Āyatollāh Mar'ašī Najafī [in Arabic].
- 20) Fāḍil Ābī, Ḥasan b. Abī Ṭālib (1417 AH/1996). Kashf al-Rumūz (Vol. 2). Qom: Islāmī [in Arabic].
- 21) Fāḍil Iṣfahānī, Muḥammad (1416 AH/1995). Kashf al-Lithām (Vol. 10). Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmīya [in Arabic].
- 22) Fāḍil Lankarānī, Muḥammad (1420 AH/1999). Tafṣīl al-Sharī'a. Qom: Markaz Fiqhī A'immat al-Aṭhār ('a) [in Arabic].
- 23) Fāḍil, Meqdad b. 'Abd Allāh Sayūrī (1404 AH/1984). al-Tanqīḥ al-Rā'i' li-Mukhtaṣar al-Sharā'i' (Vol. 4). Qom: Āyat Allāh al-Mar'ashī [in Arabic].
- 24) Fāḍil, Meqdad b. 'Abd Allāh Sayūrī (1425 AH/2004). Kanz al-'Irfān fī Fiqh al-Qur'ān (Vol. 2). Qom: Murtaḍawī [in Arabic].
- 25) Faḍl Allāh, Sayyid Muḥammad Ḥusayn (1419 AH/1998). Tafsīr min Waḥy al-Qur'ān (Vol. 20). Beirut: Dār al-Malāk li-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr [in Arabic].
- 26) Fakhr al-Muḥaqqiqīn, Muḥammad (1378 SH/1999). Iḍāḥ al-Fawā'id (Vol. 4). Qom: Mu'assisa-ye Ismā'iliān [in Arabic].
- 27) Feq'ānī, 'Alī b. 'Alī b. Moḥammad (1418 AH/1997). al-Dorr al-Manzūd fī Ma'rifat Ṣiḡh al-Niyyāt wa'l-Iqā'āt wa'l-'Oqūd. Qom: Maktabat Imām al-'Aṣr ('Ajjal Allāh Ta'ālā Farajahu al-Šarīf) [in Arabic].
- 28) Golpāygānī, Moḥammad Reżā (1372 SH/1993). Majma' al-Masā'el (Jeld 1). Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm [in Persian].
- 29) Golpāygānī, Moḥammad Reżā (1414 AH/1993). al-Dorr al-Manzūd fī Aḥkām al-Ḥodūd. Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm [in Arabic].
- 30) Ḥabīb-zādeh, Moḥammad Ja'far (1389 SH/2010). Taḥlīl-e Jorm-e Kalāh-bardārī va Kīānat dar Amānat [Analysis of Fraud and Breach of Trust Crime]. Tehran: Dādgostar [in Persian].
- 31) Ḥalabī, Taqī (2000). al-Kāfi fī al-Fiqh. Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Mo'menīn [in Arabic].
- 32) Ḥemyarī, Naṣvān b. Sa'id (1420 AH/1999). Šams al-'Olūm wa Dawā' Kalām al-'Arab min al-Kolūm (Vol. 8). Beirut: Dār al-Fikr [in Arabic].
- 33) Ḥillī ('Allāmeḥ), Ḥasan b. Yūsuf (1410 AH/1989). Eršād al-Adhān (Vol. 2). Qom: Eslāmī [in Arabic].
- 34) Ḥillī ('Allāmeḥ), Ḥasan b. Yūsuf (1413 AH/1992). Qavā'ed al-Aḥkām (Vol. 3). Qom: Eslāmī [in Arabic].
- 35) Ḥillī (Faḥr al-Moḥaqqeqīn), Moḥammad b. Ḥasan (1387 SH/2008). Iḍāḥ al-Favā'ed (Vol. 4). Qom: Mo'asseseh Esmā'iliyān [in Arabic].
- 36) Ḥillī (Faḥr al-Moḥaqqeqīn), Moḥammad b. Ḥasan (1418 AH/1997). al-Mokṭaṣar al-Nāfe'. Qom: Mo'asseseh al-Maṭbū'āt al-Dīniya [in Arabic].
- 37) Ḥillī (Moḥaqqeq), Ja'far b. Ḥasan (1408 AH/1987). Sharā'e' al-Eslām (Vol. 4). Qom: Mo'asseseh Esmā'iliyān [in Arabic].
- 38) Ḥillī (Moḥaqqeq), Ja'far b. Ḥasan (1413 AH/1992). al-Rasā'el al-Tes'. Qom: Maktabat Āyatollāh al-Mar'ašī al-Najafī [in Arabic].
- 39) Ḥillī (Moḥaqqeq), Ja'far b. Ḥasan (1418 AH/1997). Mokṭaṣar al-Nāfe' (Vol. 2).

- Qom: Mo'asseseh al-Maṭbū'āt al-Dīniya [in Arabic].
- 40) Ḥorr 'Āmelī, Moḥammad b. Ḥasan (1409 AH/1988). Wasā'il al-Shī'a (Vol. 17). Qom: Mo'asseseh Āl al-Bayt ('a) [in Arabic].
 - 41) Ḥosaynī Zobaydī, Moḥammad Mortazā (1414 AH/1993). Tāj al-'Arūs fi Sharḥ al-Qāmūs (Vol. 9). Beirut: Dār al-Fikr [in Arabic].
 - 42) Irāqī, Āqā Ziyā' al-Dīn (n.d.). Kitāb al-Qaḍā'. Qom: Mihr [in Arabic].
 - 43) Irāvānī, 'Alī (1406 AH/1986). Ḥāshiya al-Makāsib (Vol. 1). Tehran: Vezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmī [in Arabic].
 - 44) Īzānlū, Moḥsen & Mīr-eškari, 'Abbās (1389 SH/2010). Teqāš [Retaliation]. Moṭāle'āt-e Feqh va Ḥoqūq-e Eslāmī [Studies in Islamic Jurisprudence and Law], Year 2, No. 3, pp. 29-47 [in Persian].
 - 45) Kalāntarī, 'Alī Akbar (1378 SH/1999). Ḥokm-e Sānaviyeh dar Tašrī'-e Eslāmī (Jeld 1) [Secondary Ruling in Islamic Legislation, Vol. 1]. Qom: Daftar-e Tabliḡhāt-e Eslāmī [in Persian].
 - 46) Kāšif al-Ġiṭā', Ḥasan b. Ja'far (1422 AH/2001). Anwār al-Faqāha. Najaf al-Ašraf: Mu'assasat Kāšif al-Ġiṭā' [in Arabic].
 - 47) Kolaynī, Moḥammad b. Ya'qūb (1407 AH/1987). al-Kāfi (Vols. 1 & 5). Qom: Dār al-Ḥadīṭ [in Arabic].
 - 48) K'ānsārī, Sayyid Aḥmad (1405 AH/1984). Jāme' al-Madārek (Vol. 6). Qom: Mo'asseseh Esmā'iliyān [in Arabic].
 - 49) Lārī, Seyyed 'Abd al-Ḥosayn (1418 AH/1997). al-Ta'līqa 'alā al-Makāsib (Vol. 1). Qom: Mu'assasat al-Ma'āref al-Eslāmiyya [in Arabic].
 - 50) Mīr-Moḥammad Šādeqī, Ḥosayn (1379 SH/2000). Jarā'em 'Alayh Amvāl va Mālekīyat [Crimes against Property and Ownership]. Tehran: Mizān [in Persian].
 - 51) Mīrzā-ye Qomī, Abū'l-Qāsem b. Moḥammad (1371 SH/1992). Jāme' al-Šattāt (Jeldhā-ye 1 va 3). Tehran: Keyhān [in Arabic].
 - 52) Moḥaqqiq Dāmād, Seyyed Moštafā (1406 AH/1986). Qawā'ed al-Fiqh (Vol. 3). Tehran: Markaz-e Našr-e 'Olūm-e Eslāmī [in Arabic].
 - 53) Mortazavī, Seyyed Ziyā (1393 SH/2014). Teqāš dar Amvāl-e Dowlati va 'Omūmī [Retaliation in Governmental and Public Property]. Faslnāmeḥ-ye Kāvošī Now dar Feqh [New Research in Jurisprudence Quarterly], Year 21, No. 4, pp. 7-32. doi: 10.22081/jf.2016.21887 [in Persian].
 - 54) Moẓaffarpūr, Moḥammad Yāsīn (1399 SH/2020). Barrasī-ye Teqāš va Mawāne'-e Ān dar Feqh va Ḥoqūq-e Irān va Qavānīn-e Mawzū'eh [The Study of Retaliation and Its Barriers in Jurisprudence, Iranian Law, and Codified Regulations]. Majalleh-ye Pajoheš va Moṭāle'āt-e 'Olūm-e Eslāmī [Journal of Research and Studies in Islamic Sciences], Year 2, No. 20, pp. 134-169 [in Persian].
 - 55) Mūsavī Ardebilī, Seyyed 'Abd al-Karīm (1423 AH/2002). Feqh al-Qaḍā' (Vols. 2 & 12). Qom: Mu'assasat al-Našr li Jāme'at al-Mofid [in Arabic].
 - 56) Mūsavī Baḡnūrdī, Ḥasan (1419 AH/1998). al-Qawā'ed al-Feqhiyya (Vol. 7). Qom: al-Hādī [in Arabic].
 - 57) Mūsavī Golpāygānī, Seyyed Moḥammad Reżā (1413 AH/1992). Kitāb al-Qaḍā'.

- Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm [in Arabic].
- 58) Mūsavī Komeynī, Seyyed Rūḥollāh (1421 AH/2000). al-Bay' (Vol. 2). Qom: Mu'assasat Tanzīm wa Našr Ātār-e Emām Komeynī [in Arabic].
 - 59) Mūsavī Komeynī, Seyyed Rūḥollāh (n.d.). Taḥrīr al-Wasīla (Vol. 2). Tehran: Mu'assasat Tanzīm wa Našr Ātār-e Emām Komeynī [in Arabic].
 - 60) Mūsavī Kū'ī, Seyyed Abū'l-Qāsem (1409 AH/1989). Mabānī al-'Orwat al-Woṭqā. Qom: Madrasat Dār al-'Elm [in Arabic].
 - 61) Mūsavī Kū'ī, Seyyed Abū'l-Qāsem (1416 AH/1995). Šerāṭ al-Najāt (Vol. 1). Qom: Maktab Našr al-Montaḡab [in Arabic].
 - 62) Mūsavī Kū'ī, Seyyed Abū'l-Qāsem (1422 AH/2001). Mabānī Takmilat al-Menḥāj (Vol. 41). Qom: Mu'assasat Iḥyā' Ātār al-Imām al-Kū'ī [in Arabic].
 - 63) Mūsavī Kū'ī, Seyyed Abū'l-Qāsem (1428 AH/2007). al-Qaḍā' wa'l-Šahādāt (Vol. 1). Qom: Mu'assasat al-Kū'ī al-Eslāmiyya [in Arabic].
 - 64) Naḡafī, Moḥammad Ḥasan (1417 AH/1996). Jawāher al-Kalām fī Šarḥ Šarāye' al-Eslām (Vols. 37 & 40). Beirut: Dār Iḥyā' al-Torāṭ al-'Arabī [in Arabic].
 - 65) Narāqī, Aḥmad b. Moḥammad (1415 AH/1994). Mostanad al-Šī'a (Vols. 2 & 17). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('Alayhem al-Salām) [in Arabic].
 - 66) Narāqī, Aḥmad b. Moḥammad (1422 AH/2001). Rasā'el wa Masā'el. Qom: Kongereh-ye Narāqīyīn Mollā Mahdī wa Mollā Aḥmad [in Arabic].
 - 67) Nawawī, Yaḥyā b. Šaraf (1422 AH/2001). Rawḍat al-Ṭalībīn (Vol. 10). Lebanon: Dār al-Fikr [in Arabic].
 - 68) Nekūnām, Vahīd (1396 SH/2017). Šorūṭ-e Teqāš dar Feqh-e Emāmīya [Conditions of Retaliation in Imāmī Jurisprudence]. Majalleh-ye Pajohešhā-ye Feqhī [Journal of Jurisprudential Studies], Vol. 13, No. 2, pp. 365-387. doi: 10.22059/jorr.2017.212682.1007413 [in Persian].
 - 69) Nekūnām, Vahīd (1400 SH/2021). Barrasī-ye Nesbat-e Qā'edeh-ye Teqāš bā Qā'edeh-ye Man'e Eklāl dar Neẓām [The Relation between the Rule of Retaliation and the Rule of Preventing Disorder in the System]. Faslnāmeḥ-ye Dāneš-e Hoḡūq-e 'Omūmī [Quarterly Journal of Public Law Knowledge], Year 10, No. 32, pp. 47-68. doi: 10.22034/qjplk.2021.223 [in Persian].
 - 70) Pārsā, Ḥamed (1394 SH/2015). Teqāš-e Esteqlālī; Bāz-k'ānī-ye Mašrū'iyat-e Teqāš Bedūn-e Ezn-e Ḥākem dar Feqh-e Emāmīya [Independent Retaliation; Reconsidering the Legitimacy of Retaliation Without Ruler's Permission in Imāmī Jurisprudence]. Rasā'el (Majalleh-ye 'Elmi-ye Dānešpajūhān Markaz-e Āmūzeš-hā-ye Taḡaššūš-ye Feqh), No. 3, pp. 48-69 [in Persian].
 - 71) Raštī, Ḥabībollāh (1401 AH/1981). Kitāb al-Qaḍā' (Vol. 2). Qom: Dār al-Qor'ān al-Karīm [in Arabic].
 - 72) Sabzavārī, Moḥammad Bāqer (1423 AH/2002). Kefāyat al-Aḥkām (Vol. 2). Qom: Daftar al-Enteshārāt al-Eslāmiya [in Arabic].
 - 73) Sabzavārī, Sayyid 'Abd al-A'lā (1413 AH/1992). Mohadhdhab al-Aḥkām (Vol. 27). Qom: Mo'asseseh al-Manār [in Arabic].
 - 74) Šadūq, Moḥammad b. 'Alī (1363 SH/1984). Man Lā Yaḥḍoroh al-Faqīh (Vol. 3). Qom: Jāme'eh Modarresīn-e Ḥawzeh-ye 'Elmiyeh-ye Qom [in Arabic].
 - 75) Šarī'atī, Rūḥollāh (1378 SH/1999). Qavā'ed-e Feqh-e Siyāsī [Rules of Political

- Jurisprudence]. Qom: Pajooreshgāh-ye 'Olūm va Farhang-e Eslāmī [in Persian].
- 76) Šaymarī, Mofleḥ b. Ḥasan (1420 AH/1999). Ġāyat al-Marām (Vol. 4). Beirut: Dār al-Hādī [in Arabic].
- 77) Sayyid Raḍī, Moḥammad b. Ḥosayn (1414 AH/1993). Nahj al-Balāḡa ('Azīzollāh 'Aṭārdī, Moḥaqqueq). Qom: Mo'asseseh Nahj al-Balāḡa [in Arabic].
- 78) Sobḥānī, Ja'far (1418 AH/1997). Kitāb al-Qaḍā' wa al-Šahāda fī al-Šarī'a al-Eslāmīya al-Ġarrā' (Vol. 2). Qom: Mo'asseseh Emām Šādeq ('a) [in Arabic].
- 79) Ṭabāṭabā'ī, Sayyid 'Alī (1414 AH/1993). Riyāḍ al-Masā'il (Vols. 13 & 15). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī [in Arabic].
- 80) Taqī-zādeh Dāḡīyān, Mojtabā (1387 SH/2008). Teqāš [Retaliation]. Majalleh-ye Taḳāššūš-ye Elāhiyāt va Ḥoqūq [Theology and Law Specialized Journal], No. 27 [in Persian].
- 81) Ṭayyib, Sayyid 'Abd al-Ḥusayn (1378 SH/1999). Aṭyab al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (Vol. 2). Tehran: Islām [in Arabic].
- 82) Tūḥīdī Tabrizī, Moḥammad 'Alī (1417 AH/1996). Mešbāḥ al-Feqāha (Vol. 3). Qom: Mo'asseseh Anšārīān [in Arabic].
- 83) Ṭūsī, Abū Ja'far Muḥammad b. Ḥasan (1387 SH/2008). al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmīya (Vol. 2). Tehran: al-Maktaba al-Murtaḍawīya [in Arabic].
- 84) Ṭūsī, Abū Ja'far Muḥammad b. Ḥasan (1390 SH/2011). al-Istibšār. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya [in Arabic].
- 85) Ṭūsī, Abū Ja'far Muḥammad b. Ḥasan (1403 AH/1983). al-Khilāf (Vol. 6). Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmīya [in Arabic].
- 86) Ṭūsī, Abū Ja'far Muḥammad b. Ḥasan (1407 AH/1987). Tahdhīb al-Aḥkām (Vol. 6). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya [in Arabic].
- 87) Yazdī, Seyyed Moḥammad Kāzem (1414 AH/1993). Takmilat al-'Orwat al-Wotqā (Vol. 2). Qom: Ketābforūšī Dāvarī [in Arabic].
- 88) Yazdī, Seyyed Moḥammad Kāzem (1420 AH/1999). al-'Orwat al-Wotqā (Vol. 6). Qom: Mu'assasat al-Našr al-Eslāmī [in Arabic].
- 89) Yazdī, Seyyed Moḥammad Kāzem (1423 AH/2002). al-Ġāyat al-Quṣwā (Vol. 2). Tehran: al-Maktabat al-Murtaẓawīyya [in Arabic].
- 90) Zoḥaylī, Vahbah (1418 AH/1997). al-Tafsīr al-Monīr fī al-'Aqīda wa al-Šarī'a wa al-Manhaj (Vol. 25). Beirut: Dār al-Fikr al-Mo'ašer [in Arabic].